

GYERMEKTANULMÁNYI KÖNYVTÁR.

Szerkeszti: NÓGRÁDY LÁSZLÓ dr.

NAGY LÁSZLÓ

A HÁBORÚ ÉS A GYERMEK LELKE

ADATOK A GYERMEK ÉRTELMI, ÉRZELMI ÉS ERKÖLCSI
FEJLŐDÉSÉHEZ,

KIADJA

A MAGYAR GYERMEKTANULMÁNYI TÁRSASÁG



BUDAPEST, 1915.

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKIADÓVÁLLALAT

(Hoffmann Béla) BIZOMÁNYA

BUDAPEST.

NYOMATOTT FRITZ ÁRMIN KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
VIII., Nap-utca 13

TARTALOM.

A szerkesztő előszava. <i>Nógrády László dr.</i>	7
Szemponatok.....	15
Az adatok gyűjtése és feldolgozása.....	22
A lelki fejlődés korszakainak általános jellemzése.....	27
A 9-10 éves kor.....	28
A 11-12 éves kor.....	30
A 13-14 éves kor	32
A 15-16 éves kor.....	34
A 17-18 éves kor.....	38

1. kérdés. MI AZ OKA A HÁBORÚNAK?

Az ide tartozó adatok száma és feldolgozásának módja.....	41
Lélektani típusok.....	43
A szubjektív feleletek típusa.....	43
Az objektív-konkrét típus	45
Az elvont gondolatokkal felelő típus.....	46
Eredmények.....	49
Az érzelmi s értelmi feleletek viszonya.....	52
Fejlődéstani tételek.....	55

11. kérdés. MI TETSZETT LEGJOBBAN A HÁBORÚ ESEMÉNYEIBŐL?

A feleletek száma és feldolgozásának módja	60
Értelmi hatás.....	62
A feleletek az értelmi fejlődés fokai szerint	62
A gyermekek tárgyi érdeklődése	67
Érzelmi hatás	73

Bevezetés.....	79
Általános erkölcsi hatás.....	80
A gyermekek erkölcsi érdeklődésének irányai (erények).....	81
Eredmények.....	85
Az egyes erények belső fejlődése.....	93
A harciasság erkölcsi érzelme.....	96
Hazaszeretet.....	103
Altruisztikus érzelmek.....	114
Az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzelmek fejlődésének viszonya és általános menete.....	121
Általános erkölcsfejlődéstani tételek.....	128
PEDAGÓGIAI KÖVETKEZTETÉSEK.....	137

A szerkesztő előszava.

Még benne vagyunk a háború zivatarában, még izgalmak rázzák az emberi idegeket s már is felröppennek békés kultúrát hirdető fehér galambok: a könyvek, íme, itt is egy könyv! Felröppen a fehér galamb s fehér szárnyain hozza szívét tisztáknak, fegyvertőt ártatlannak: a gyermekeknek. S hozza arról, aminél nagyobb tragédiát még könyvek meg nem írtak, bölcsék, tudatlanok, álmodók, élesen látók még ki nem gondoltak: a világháborúról. E tomboló vihar forgó szele zúg még felettünk, teljében a vihar, melynek rohamai elvittek a magyar bércek, rónák virágát, legerősebb, legdélibb tölgsudarait, oda, hol acéllélekből, izomakaratból fonódik az otthon védelme, a front mögöttiek nyugalma, csendes tűzhelyek szalmafedelének és márványos paloták aranyának biztos álma. És a bátrak, kiket a háború szele elsodort, szeretett testvérek, apák, rokonok voltak: a gyermek lelkéhez ezen az úton férközik a háború mindent megmozgató ereje. Ebből az elszakadásból s az embertömegek végtelen vándorlásából, a felnőtt itthonmaradtak várakozó aggodalmából, a veszedelem nagy kétségeiből, a dicsőség mámoros napjaiból, az élet hős odaadóinak szálló híréből, a büszke örömmel átfont gyászból kellett, hogy az a kis gyermekvilág, melynek sajátos törvényei vannak, megérezze az óriási kitöréseket, a szokatlan jelen-

ségekef. Ki hihetné azt, hogy minden megindult a nagy rázkódástól, a kolosszális nemzet-összerobbanások erejétől, csak a gyermeklélek nem?! Kétségtelen, hogy a háború nagy hatással volt nem csak a felnőttek, hanem a gyermek lelkére is. És ezen hatás élesen kiváltotta mindazt a gyermekben, ami az ő sajátos törvényeit alkotja.

A gyermekre rávilágított a legélesebb fénysugár, érdeklődését megkapta, figyelmét lekötötte, gondolkodó és érző világát szuggerálta ellenállhatatlan erejével a háború; munkába szólította és tartotta egész valóját az állandó s a legkülönbözőbb hatásoknak szakadatlansága. Igazán a gyermeklélek tanulmányozására alkalmasabb körülmény a mainál nem is lehet. A Gyermektanulmányi Társaságot ép ez indította arra, hogy adatokat gyűjtsön. A hatalmas adatgyűjtés első eredménye e kiváló könyv, melynek írója Nagy László. Az íróat bemutatnom nem kell, mert hiszen az ő neve é legértékesebb kultúrmunkával, a gyermektanulmányozásával egybeforrt s messze ismert, de róla is nem írni, könyvével kapcsolatban lehetetlen.

*

Ez a szép és értékes könyv, mely „A háború és a gyermek lelke”, című kötetnek első része, méltó a tudós író kiváló kvalitásaihoz. Nagy Lászlónak nem ez az első könyve s mégis azt mondom, hogy ez a legelső, mert a legjobb. Az, ami Nagy Lászlót, a gyermektanulmányozót, a tudóst, az íróat jellemzi, itt a legszembetűnőbb módon jelenik meg. Dolgozó módszere, azt hiszem, még a legmegrögzöttebb elméleti szobafilozófust is kielégíti. Széleskörű elméleti ismeretek

perspektívájából nézi a gyermekadatokat, boncol, összevet, kritizál, óvatoskodik, szinte mikroszkóp alá teszi adatait s így vonja le lélektani törvényeit. Nem csak a tudós pontosságát érezzük meg munkáján, hanem, mintha e nagy idők történetét írná, aggodalmas figyelemmel, igazsághoz hű pragmatizmussal latolgat mindent, mintha attól félne, hogy tévedés kerülhet bele írásába.

Maga mondja, hogy „a háborúban ható spirituális erők minőségének s mértékének megállapítása leend a háború lélektanának feladata”. E feladat megoldását - „a háború bonyodalmas pszichéjének feltárását lényegesen könnyíti meg a gyermeki lélekhez való fordulás;” – és tovább: „az bizonyos, hogy a háború pszichológiája a gyermektanulmányi adatok feltárása nélkül sohasem lenne teljes”. És ezen adatokat tárja fel tudásának fényével, mélyen járó tekintetének éles-ségével. A háborús idő gyermekének lelki törvényeit írja a tudomány és a háború történelme részére.

Így válik a könyv kétszeresen fontossá és értékessé, így kapcsolódik bele a jelenbe és a jövőbe, melynek részére nemcsak becses adatokat tart meg, mint emlékeit ezen világégésnek, nem csak a jövő nemzedék részére ad felbecsülhetetlen útmutatást a mi mánk helyes értékelésére, hanem messze előre bevilágít abba a sötétségbe is, mely a jövő pedagógiját burkolja. Hiába mondja, hogy csak az újabb irányú elméleti és gyakorlati felfogás felépítéséhez akarja a tapasztalati alapot gyarapítani, mű valljuk s érezzük, hogy ez a könyv a „háborús pedagógián” túl járva, a jövő pedagógiájának új útjait jelöli meg,} s e könyvet meg kell ismerni, fejtegetéseivel számot kell vetni azoknak, akik

majd az oktatás berendezésében e háború következtében „várható” változásokat akarják s fogják megcsinálni. A jövő pedagógiájának alapvető erős köveit látjuk e könyvben, mely elsősorban a gyermek erkölcsfejlődéstani tételeit állapítja meg.

*

Rövid áttekintés is meggyőző arról, hogy mily gazdag a könyv tartalma. Tulajdonképpen fejtegetéseit a gyermek lelki fejlődése korszakainak általános jellemzésével kezdi. Érdekes párhuzamban mutatja ki adatai alapján az értelmi és érzelmi (erkölcsi) elem párhuzamos fejlődését, kapcsolatát a gyermeklélekben. Majd sorra veszi az adatgyűjtés egyes kérdéseire adott feleletanyagot s az első kérdés anyagából megállapítja a lélektani típusokat s ezek életkorok szerint való előfordulását és a fejlődéstan szempontjából arra a következtetésre jut, hogy a 9-14 éves gyermekkorban a gyermekelme műveleteit inkább a külső tapasztalatok vagy az emlékezet konkrét tényei irányítják, mint a kedélyhangulatok, míg ezen koron túl az elvont elmeműveletek s a kedélyhangulatok kialakulása között kölcsönös hatás van: az elmélkedő gondolatműveleteket többnyire hangulatok indítják meg s irányítják, az érzelemfolyamatokat pedig a befelé irányuló elmeműveletek fejlesztik ki igazi kedélyállapotokká.

A következőkben előbb az értelmi hatás adataival foglalkozik s a gyermek érdeklődésére vonatkozólag jut becses következtetésekre. Kimutatja, miként hatott a háború a gyermek érzelmi s erkölcsi világára s hogy a háború a gyermek erkölcsi érzéseire gyakorolta a legnagyobb hatást, de éppen ebben van a háború er-

kölcsnevelő értéke. Állandó erkölcspedagógiai hatása a 9 éves korról kezdődik, a korról növekedik s a 15 éves kortól kezdve válik nagyjelentőségűvé. Nyomrólmnyomra kimutatja azt is, hogy a gyermekek a háború eseményeiben nyilvánuló erkölcsi értékek közül, melyeket becsülték többre, melyeket kevesebbre.

Tüzetes vizsgálat alá veszi az erkölcsi fejlődés sok fontos kérdését, így megállapítja ama kezdetleges erkölcsi érzelmeket, melyekből a magasabb rendűek, az erények fejlődnek, kimutatja az egyes erények tárgyi és formális kifejlődésének menetét s általános menetének alaptényezőit. Ezen kérdések vizsgálatára a harciasság, a hazaszeretet s az általános erkölcsi érzelmek körét választja.

Fejtegetései mélyen bevilágítanak a gyermek érzelmi életébe, titkos mélyeit ennek a világnak éles világítással, kiváló megérzéssel fedik fel, de egyszersmint beletartoznak a háború pszichéjébe is. Megértjük a háború fontosságát s meglátjuk a nyomában támadó romok mellett az építés munkáját is. S amint Nagy László az ő sokoldalú tudásával, aprólékosan boncoló elméjével, írói művészetével előadja, kibontakozik lelkünk előtt a romok fölött támadó új élet ragyogó, színes képe. Hitünk megerősödik, mert megbizonyosodunk arról, hogy az apák hősi elmúlásából támadt vérözön, a magyarság halállal ölelkező csodás hősiessége nem írott betűkbe öltözött halhatatlan holt emlék marad, hanem élő halhatatlansággal él tovább az utódokban termékenyítőleg hatva azok lelki fejlődésére.

Elébe vágnék a mű olvasóinak, ha tovább mennék a tartalom ismertetésében és igazán megrontanám azt a teljes érdeklődést, amire e mű olvasása méltán számot tarthat. Az író fejtegetései oly határozott erővel ragadnak meg s visznek magukkal, mintha egy izgató lélektani regényt olvasnánk, Hőse a háborús gyermek, ki a legizgatóbb események közepette él, ki érzésének finom rezdüléseivel nyomon kíséri a Utáni zenét, melyet a háború vihara vert ki a milliók s milliók túlfeszített lelki húrjain. Hőse ő, a jelen legkisebbje, kit az aktív szereptől még megkímélt a kor, de akit ép úgy dübörgő szekere elé fogott a háború, mint a felnőtteket, ép úgy magával sodort viharforgató keze, mint azokat, kik vérrel s verejtékkal öntözték a lövészárkok göröngyeit.

E passzív hős lelkét, szólaltatja meg Nagy László s ahogy beszélgeti, az nemcsak a tudós lélekbúvár, hanem az író értékét is dicséri. Könyve a szeretet cselekedete is. A magyar gyermek a tárgya, kinek vérei véreztek és akié a jövő cselekvése, romok felépítése és mindaz a munka, aminek majd el kell következni. A tárgy szeretete áthatja az írókat és bár tudomány az, amit velünk közöl meggyőző igazsággal, mégis a gondolatok acélát összeforrasztó izzó érzés tüzének melege belecsap a lelkünkbe és azt vesszük észre, hogy hangulatok zsonganak körül, hogy lelkesedve dobog a szívünk: a magyar gyermek lelkének megrajzolt erkölcsi karakterében a küzdő magyarság érzése, nemes heve lobog.

Az adatok, melyeket Nagy László oly bőven megszólaltat, mélyen a lelkünkbe markolnak és a jövőbe vivő utak felé bizalommal fordulunk. A jövőbe új tár-

sadalom keletkezését reméljük, melynek nemzeti és kulturális és általános emberi nemes eszméit a könyv hőségnek, a magyar gyermeknek lelkében a háború érlelte meg.

A könyv felfedi ama nagy értékeket, miket a gyermekek háborús, etikájából a jövő pedagógiájának felhasználni, tovább gyarapítani s erősíteni kell, ha azt akarja, hogy az új élet új céljait elérje.

Fejtegetéseit Nagy László ezen célok kitűzésével végzi. És ezekből kiolvashatjuk, megérthetjük a kínálkozó, pedagógiai tanulságot, hogy a jövő pedagógiájának a gyermek érzelmi, erkölcsi világának kiépítésén, fejlesztésén kell sarkalnia, hogy az erkölcsi erők nevelésére kell a figyelmet fordítania. Egy összefoglaló tekintet a háborúra meggyőző ennek az igazságáról: a gépek, a borzalmas öldöklő fegyverek fölött az erkölcsi erő győzedelmeskedik, a halál értelmébontó borzalmi között csak az erkölcsi erő tart ki és látjuk, hogy az érzelmi, az erkölcsi tisztaság, erő még a háború pusztításai közt is emberi tud maradni, melyet nem vakít el a düh, a szenvedély; ez tartja meg az emberben az emberit.

A könyv fináléja drámai erővel hat, mint egy hatalmasan felépített színmű befejező aktusa: megráz a lelkünk mélyéig s acélként csengő tiszta értelmével gondolkozóba ejt.

Íme, egy könyv, egy felröppenő fehér galamb, mely a világháború lángoló tüzéből született s a kultúra zöld ágával szájában igyekszik a nemzet új életének, új társadalmának viruló zöld partjai feléi Kövessük!

Budapest, 1915. december.

Nógrády László dr.

SZEMPONTOK.

A most dúló világháborúnak az eddig lefolyt s a történelemből ismeretes összes háborúk felett egyebekben kívül azon kiváltságos helyzete is van, hogy ennek fejlődését úgyszólván lépésről-lépésre követi egy eddig nem tapasztalt nagy arányú világirodalom. A napisajtó milliárdos termékei, amelyek napról-napra regisztrálják a háború világrengető eseményeit, csak egy részét teszik a világirodalomnak; ezeken kívül a tudományos szakú folyóiratok ezrei, a napról-napra megjelenő művek és füzetek foglalkoznak a háború történetével, politikai, közgazdasági, közegészségi, szociológiai, magánjogi, pedagógiai kérdéseivel, ismertetik hadászati technikáját, lélektanát, filozófiáját, erkölcsi hatását s egyéb számtalan, a háborúval összefüggő tudományos kérdéseket. Annyi kétségtelen, hogy kevés ember van a világon, aki e háborút a maga előzményeivel, összes eseményeivel, fő- és mellék mozgó tényezőivel, ezer felé elágazó szálaival, a hadviselést a maga sokoldalú szövevényességével világosan látja s az író, aki majdan a háború történetének megírására fog vállalkozni, igen nehéz feladat előtt áll, ha arról összefoglaló, világos képet akar nyújtani olvasóinak. De a ma élő ember talán még jobban ki van téve a veszedelemnek, mint a majdani történetíró lesz, hogy közvetlenül látván és érezvén az eseményeket, eltéved a

részletekben s a háború hatásának s eredményeinek megítélésében egyoldalúságba s felületességbe esik. Ennek oka, hogy a külsőségekhez, közvetlen hatásokhoz tapadunk. Éppen azért a háború kellő megvilágítása s a helyes közfelfogás elterjedése végett kívánatos, hogy oly adatok s tanulmányok lássanak napvilágot, amelyek kissé mélyebb bepillantást engednek a háború belső, lélektani szerkezetébe.

Ez a mű, amelynek még csak az első része kerülhet piacra, szerény igényekkel lép a nyilvánosság elé, mert hiszen azon kérdéssel foglalkozik, miként nyilatkozik meg a gyermek lelke a háborúval szemben. Szinte természetesen, hogy az első pillanatban mindenki úgy gondolkodik, miként segíthetné elő a gyermeki vélemények meghallgatása a háború értékeinek helyes megítélését, mikor még a felnőttek közötti véleménycsere sem nyújt erre elég támaszpontot.

Bizonyos, ha majd valaki az itt közlendő gyermekvélemények százaiba tekint, csakhamar meg fog győződni, hogy a gyermekvélemények meglehetősen egyoldalúak. Egy bizonyos korig a háború külső eseményei, majd azután belső és pedig főleg erkölcsi motívumai kötik le figyelmüket. De kérdem, vajjon ebben a háborúban a közgazdasági, fizikai s technikai erők mellett nincs-e nagy szerepük az erkölcsi erőknek? Hiszen a háborút megindító esemény egészen erkölcsi természetű s ez a tudat adott kezdetben a mi, a magyarok lelkesedésének szárnyakat s éppen ez erkölcsi erők tartották mindvégig óriási lendületben a mi küzdelmünket. A háborúban ható spirituális erők minőségének s mértékének megállapítása leend a háború lélektanának feladata. *Éppen ezt, a háború véghetetlen bo-*

nyodalmas pszichéjének feltárását, lényegesen könnyíti meg a gyermeki lélekhez való fordulás.

A gyermeki lélek a felnőttek társadalma életnyilvánulásának mindenkor hű tükre s az ő lelki megnyilatkozásaik a felnőttek lelkének egyszerűsített lényegét, módosított kivonatát tárják fel, így vagyunk a háborúval is. A gyermeki lélek azon szellemi tényezőket, amelyek a háborúban szerepelnek, felfogja s visszavezeti azokat egyszerű, ősi formáira, azon elemi tényezőkre, amelyek a háború eseményeiben valósággal már igen szövevényes működést fejtenek ki. A gyermekek feleletein keresztül világosabban látjuk e legnagyobb emberi küzdelmet mozgató nagy erőket, hatalmas rugókat. Megmutatják e feleletek, hogy tulajdonképpen melyek azok az erkölcsi érzések, amelyek a háborgó események' mélyén forronganak s felszínre kerülnek, majd titokzatosan működnek. Ez őszinte, közvetlen feleletek világosan rátapintanak a lényegre s megmutatják, hol kell keresnünk a háborúban résztvevő, majd alulra kerülő, majd felülkerekedő nemzetek erősségének vagy erőtlenségének okát. *Bizonyos, hogy a háború pszichológiája a gyermektanulmányi adatok feltárása nélkül sohasem lenne teljes.*

Azok az adatok, amelyek ezen tanulmány alapjául szolgáltak, kevés kivétellel a nagy magyar alföld elemi és középiskoláiból, magyar ajkú gyermekektől szereztek meg. Ezen adatok nyilvánosságra hozatalához tehát az általános történelmi és lélektani szemponton kívül külön magyar nemzeti érdek is fűződik. Egy magyar emberre nézve sem lehet közömbös, miként fogják fel a magyar ifjak a háborút. Fontos reánk nézve meg tudni, hogy feltalálhatók-e valóban a magyar ifjakban

azok az érzések és gondolatok, amelyek a magyar embert ezen háborúhoz fűzik s azok a nagy erkölcsi érdekek, amelyek a magyar nemzetet a háború sikeres keresztül küzdésére kényszerítik. Imminens kérdés ez, mert a most felnövő ifjúság van hivatva, hogy a nemzetre nézve kiaknázza, gyümölcsöttesse ezen küzdelem sikereit- Ha az ifjúságban látjuk azon eszmék lángragyulását, amelyekért ez a nemzet titáni küzdelemre hevül, akkor nyugodtan teheti lé a fegyvert a várva-várt béke bekövetkezte után, hogy nem hiába küzdött. Munkáját folytatni fogják s az új nemzedék a magyar nemzet teljes állami önállóságának, kulturális, politikai és közgazdasági nagyságának építő békés munkáját épp oly szilárd kitartással és kedvvel fogja végezni, amily hősiességgel küzdöttek az elődök a nagy célért.

Ilyen módon kapcsolódnak be a gyermektanulmányi adatok a háború életébe s a nemzeti politikába. Azonban a nemzeti érdekeken kívül tudományos érdekek is fűződnek ezen gyermektanulmányi adatok feldolgozásához.

A háború élethalál-harcai a nemzetekből s az egyes emberekből egyaránt kiváltották a lélek mélyén rejlő érzéseket és gondolatokat. A háború kíméletlen kézzel meztelenre vetkőzhetette bensőnket s összes erőnket, akár jók, akár gonoszak voltak azok, működésre kényszerítette. Fel lehetett tenni, hogy a háború eseményei az ifjak lelkét is mélyen fogják érinteni s működésre fogják készíteni a lelkükben élő értékes erőket, minek következtében a feleleteik őszinte, való képet fognak nyújtani lelki állapotaikról s gondolkozásukról. Ez annyival inkább volt-hihető, mert az adatgyűjtés az 1914-15-iki tél folyamán, december, január, február

hónapokban folyt le, tehát a háború első nagy és lelkes, de ránk, magyarokra *nézve* nehéz és veszedelmes korszakában, amikor a háború első viharai mindnyájunk lélikét felrázták. Amiként a feleletekbe való pillantás bárkit meggyőzhet róla, a háború röntgensugarai a gyermekek s ifjak lelkébe is mélyen bevilágítottak s olvashatjuk a feleletükből a lelkük mélyén rejlő gondolatokat, érzéseket, indulatokat, magasabb erkölcsi rugókat, láthatjuk az ő fejletlen lelkük gyengeségeit s kibontakozó, izmosodó erőiket, egyszóval mindazt, ami bennük van.

Amennyire ismeretesek előttünk azok a kérdőíves kutatások, amelyeket egyes tudósok vagy testületek indítottak a gyermekek lelkének felkutatására, állíthatjuk, hogy egyiknek sem volt még nagyobb tudományos értéke, mint a Magyar Gyermektanulmányi Társaság által a háborúra vonatkozólag megindított adagyűjtésnek. Egy irányban felülmúlja az összes gyűjtéseket. A gyermekeknek a háborúról adott feleletei, ítéletei, gondolatai világot vetnek *erkölcsi érzéseikre s felfogásukra*. Ezen feleletek tanulmányozása tehát alkalmas arra, hogy némileg földerítse a gyermektanulmánynak, mint tudománynak egyik eddig igen homályos területét, *a gyermek erkölcsi érzésének s felfogásának fejlődését*. Feladata tehát e kutatásoknak *a gyermek értelmi, érzelmi s főleg erkölcsi fejlődéstana számára fejlődéstani adatokat szolgáltatni s lehetőleg általános tételeket állapítani meg*.

Ezen feladatok megoldásának megvan a maga *pedagógiai* jelentősége is.

Ma már lényegesen átalakult felfogásunk a pedagógiai tudomány forrásairól. Nem azt a tudományt

tartjuk jobbnak, amely a filozófus fejében az íróasztala mellett született, hanem azt, amely a gyermek testi s lelki jelenségeinek s a fejlődő embert körülvevő s meghatározó élettényezők megállapításából sarjadzott. Úgy véljük, a legjobb pedagógia az, amire a gyermek tanulmányozása tanít meg minket, i

Ma sokat beszélünk, cikkezünk, könyveket írunk a pedagógia irányelveiről, sőt az oktatás berendezésében a háború következtében várható változásokról. De kevésbé gondolunk arra, hogy ennek a „háborús pedagógiának” tartalmát legalább részben, de legigazabban azok az érzések és gondolatok adják meg, amelyeket a háború a gyermek lelkéből kiváltott. Ha nem is célja e műnek a pedagógia új útjainak megállapítása, mert hiszen annak ideje még nem érkezett el, de mindenesetre *feladata az újabb irányú elméleti és gyakorlati felfogás felépítéséhez a tapasztalati alapot gyarapítani*. Mikor újabb pedagógiai irányról beszélünk, nem csupán az ú. n. háborús pedagógiát értjük, hanem az egész pedagógiai tudomány átalakulását. A háború valamint a nemzeti életet, a társadalmat, úgy a pedagógiát is mindenesetre át fogja alakítani. Új elemek fognak belekerülni a pedagógiába, bizonyos meglévő elemek nagyobb súlyt és tért fognak nyerni, sőt az iskolák szervezete is gyorsabb tempóban fog módosulni, mint eddig, azonban a gyökeres átalakulást mi mégis < a *gyermekfejlődéstől* várjuk, mert ennek hatása⁷ a nevelés összes területeire s minden időkre kiterjed. Mivel pedig a háborús adatgyűjtés alkalmas arra, hogy a gyermekfejlődést értékes adatokkal és tétélekkel egészítse ki, azért a „háborús gyermektanulmány” nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is fejt ki- hatást a

nevelés tudományára és gyakorlatára, „Ez magyarázza meg azt, hogy ebben a háborús tanulmányban itt-ott látszólag eltérünk a tárgytól s az eredmények felkutatásában szélesebb alapra helyezkedünk,

E tanulmány írójának, sajnos, eddig csak az adatoknak egyik, még pedig jelentékenyen kisebb részét sikerült feldolgoznia. Ezért a feladatokat csak részben oldhatta meg; csak a legfontosabb, az alapvető értelem- és erkölcsfejlődéstani tételeket sikerült megállapítania. A további kutatásoknak, amelyeket bizonyára nemcsak e sorok írója, hanem mások is fognak még az összegyűlt anyagon végezni, lesz a feladata a fölmerült problémákat teljesebben oldani meg s az eredményeket a jelen s a jövő kor pedagógiája számára gyümölcsöztetni;

Induljunk tehát a gyermeki lélek birodalmába, magunkkal vive tiszta, elfogulatlan látásunkat s fenkölt érzésünket.

AZ ADATOK GYŰJTÉSE ÉS FELDOLGOZÁSA.

A Magyar Gyermektanulmányi Társaság adatgyűjtő osztálya abból a célból, hogy „vizsgáljuk a háború hatását a gyermekekre, hogy megállapítsuk, hogy a háború milyen érzelmeket s gondolatokat támasztott, milyen vágyakat, törekvéseket, cselekvéseket váltott ki benne s e hatások miként módosulnak az évfolyamok szerint”, – országos adatgyűjtést indított.

Az adatgyűjtő osztály külön kérdés-sorozatot állapított meg a 8-14 éves s a 14-18 éves gyermekek számára. A bizottság a 8 éven aluli gyermekeket az első kérdéssorozat szerint egyénileg vélte kikérdezendőknek az elemi iskola I. és II. osztályaiban s a kisdudorvókban.

Az első kérdéssorozat volt a 8-14 éves -gyermekek számára:

I. Miért van most háború?

II. Mi tetszett eddig legjobban a háború eseményeiből? Miért?

III. Most, hogy háború van, mit szeretnétek leginkább tenni? Miért?

IV. Szoktatok-e háborúsdit játszani? Írjátok le, miként! (fiúk számára.).

V. Tettetek-e katonáért vagy azok itthon maradt családjaiért valamit? Mit?

VI. Szeretitek-e a háborút? Miért?

VII. Hogy fog végződni a háború? Miért?

VIII. Rajzoljátok le színes ceruzával vagy fessétek le a háborút.

A második kérdéssorozat a 15-18 éves ifjak számára:

I. Mi ragadta meg leginkább lelküket a háború eseményeiből? Miért?

II. Mi az oka a háborúnak?

III. Most, hogy háború van, mit szeretnének leginkább tenni? Miért?

IV. Átalakította-e a háború napi foglalkozásukat? Miként?

V. Megváltoztatta-e a háború érzésüket s gondolkozásukat? Miként?

VI. Mi a véleményük általában a háborúról?

VII.VII. Hogy fog végződni a háború? Miért?

VIII. Rajzolják le színes ceruzával vagy fessék le a háborút. (Nem kötelező.)

Amint a kérdésekből látszik, az adatgyűjtő osztály a háború *erkölcsi hatásának* vizsgálatára törekedett leginkább.

A kérdőívek 1914. november közepén bocsájtattak ki s az adatgyűjtések kevés kivétellel december, január és február havában folytak le.

Adatok érkeztek be:

59 elemi iskolától, köztük 3 Budapestről,
 2 kisedővótól (Lőcse és Hídvég),
 24 polgári iskolától, köztük 3 Budapestről,
 23 középiskolától, köztük 3 Budapestről,
 7 tanító- és 4 tanítónőképző-intézettől, köztük 3 Budapestről,
 4 felsőbb leányiskolától, köztük 1 Budapestről,

1 felső kereskedelmi iskolától (Szombathely),
2 kiegészítő iskolától (Budapest),
és 8 magángyűjtőtől, köztük 2 Budapestről.

Tehát összesen 112 iskolától és 8 magángyűjtőtől kaptunk adatokat.

Az adatgyűjtő osztály megbízásából egyelőre én végeztem az adatok feldolgozását.

Már a munka kezdetén kítűnt nemcsak a beérkezett adatok gyermektanulmányi és pedagógiai szempontból való igen becses volta, hanem, hogy sokkal több időbe kerül az adatok feldolgozása, mint azt eleve gyanítani lehetett. Minthogy minden egyes feleletet beható taglalás tárgyává kell tenni, azért a körülbelül 100,000-et kitevő összes adatok feldolgozása pár év munkája lesz. Az összes, adatok feldolgozásáról egyelőre lemondunk. Erre talán nem is lesz szükség, mert az adatgyűjtések feldolgozása terén tett tapasztalások szerint az adatok egy bizonyos számon felül nem változtatják a kapott általános tételeket. Ez a szám a témák és az adatgyűjtés körülményei szerint különböző, de nem túlságos magas szokott lenni. A nagyszámú adatok összehalmozásánál fontosabb az adatok megválogatása a megbízhatóság s a lélektani érték szerint s ezek beható, tüzetes elemzése.

Én az adatok feldolgozásában a következő terv szerint jártam el.

1. Kiválasztottam egy tiszta magyar vidékről, az alföldről való gimnáziumot (jászberényi államit) s egy elemi iskolát (a győri r. kat. tanítóképző gyak. el. iskoláját), amelyekben az adatgyűjtés kifogástalan szabályossággal folyt le s ezeknek adatait a rajzok kivételével *az összes kérdésekre vonatkozólag* feldolgoztam.

E gimnázium s elemi iskola adatainak a feldolgozása a következők éppen történt:

a) A tanulókat évek szerint csoportosítottuk, oly módon, hogy ha valakinek csupán 3 hónapja hiányzott az évből, azt a magasabb évfolyamhoz osztottuk be, tehát pl, a 12 éves 9 hónapos gyermeket 13 évesnek vettük.

b) A valamely kérdésre adott feleleteket egyenként megvizsgáltuk, lélektani jellegüket megállapítottuk s típusok szerint csoportosítottuk,

c) Minden típusba tartozó feleletek számát az egyes évfolyamokra nézve külön-külön meghatároztuk, táblázatba foglaltuk s róluk grafikonokat készítettünk.

A j.-b.-i gimnázium tanulói közül (9-19 évesek) 244-en vettek részt az adatgyűjtésben, A győri el. isk. tanulók létszáma pedig 40-et tett ki.

Ez volt a *próba-feldolgozás*. Amint a feldolgozás módjának leírásából látható, már a próba-feldolgozás is részletes és beható volt. Ennek következtében ez a feldolgozás világos képet nyújtott az adatgyűjtés lélektani értékéről, természetéről, annyira, hogy már ezen első feldolgozásból feltételelesen meg voltak állapíthatók a legfőbb tételek.

Mikor az anyag értékéről megvolt a világos áttekintésünk, hozzáfogtunk *a részletes feldolgozáshoz*.

Kiválasztottunk két kérdést, amelynek az anyaga a legtöbb oldalú tanúságot rejtette magában a háború hatásáról s a gyermekek értelmi, érzelmi s erkölcsi fejlődéséről, vagyis, amely a legértékesebbnek tűnt fel. Ez a két kérdés volt:

I. *Mi az oka a háborúnak?*

II. *Mi tetszett leginkább a háború eseményeiből?*

Miért?

Ezen két kérdést azután nem csupán a jászberényi gimnázium s a győri r. k. elemi iskola adatainak, hanem egyéb iskolák adatainak felölelésével is részletesen feldolgoztam oly módon, amint azt az illető kérdéseknél leírtam. (L. az I. és II. kérdésről való részletes jelentést.)

Az adatok feldolgozásának fárasztó munkájában segítségemre volt *Ferencz Ella* kisasszony, a Gyermektanulmányi Múzeum másodtitkára. Kiválóan értékes szolgálataiért fogadja e helyen is hálás köszönetemet.

Habár a jászberényi gimnázium 224 tanulójának feleletéből még nem lehetett a háború hatásáról s a gyermekek értelmi és erkölcsi fejlődéséről részletes pozitív tételeket állapítani meg a két kérdésre adott 1500 felelet mégis elég alapot adott ahhoz, hogy a gyermekek lelki fejlődésének menete a 8-tól a 18 éves korig általános vonásokkal megállapítható legyen. A fejlődéstani korszakoknak általános jellemzését össze is állítottam s ezt a következő fejezetben közreadom. Ilyen áttekintő összefoglalás hasznosan s célszerűen készítheti elő az I. és II. kérdések részletes tárgyalását. Megjegyzendő, hogy az egyes fejlődésfokok megállapításában s jellemzésében nem csupán a jászberényi adatokat vettem számba, hanem itt-ott a többi iskolák adatait, továbbá egyéb alkalmakkor végzett megfigyeléseim eredményeit is.

A LELKI FEJLŐDÉS KORSZAKAINAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE.

Nagyon eltérítene a tárgyunktól, ha ezt a jellemzést a gyermeki fejlődés összes korszakaira kiterjeszteném. A mi adatgyűjtésünk a 8 éves korról kezdődik s a 19 éves korról fejeződik be s ennek a 12 éves fejlődésnek a rövidre vont jellemzése s az állításoknak példákkal való illusztrálása is elég nagy terjedelmet követel. A 8 évet megelőző koroknak, t. i. a csecsemőkorszak (0-1 év), a kiseddkorszak (1-3 év) s az első gyermekkorszak (3-8 év) leírása felesleges módon terelné el a figyelmet a főtárgytól, azért, mert a gyermekeknek a háború iránt való érdeklődése e korokban még vagy egyáltalán nem tapasztalható (a csecsemő és kiseddkorban), vagy egészen szubjektív természetű. Mindenesetre igen érdekes volna ezen szubjektív érdeklődés jelenségeinek a részletes megállapítása, azonban ezekre nézve csak a 8-9 éves korból rendelkezünk adatokkal.

A 0-7 éves-kor leírása helyett a 8-19 éves kor jellemzését kívántam részletesebbé tenni, oly módon, hogy nem nagy beosztásokat (pl. nem a pubertás előtti és utáni korszakokat) vettem á jellemzés -alapjául, hanem az évpárokat (9-10, 11-12, 13-14, 15-16, 17-18 éveket). Erre azon tény által éreztem magamat indítatva, hogy a gyermek fejlődése még a

8-18 éves korban is igen gyors, úgy, hogy életjelenségeinek karaktere évről-évre változik, A gyermektanulmány, sajnos, ma még nem fejlődött oda, hogy az életjelenségeknek az évek szerint való „átalakulásait pontosan megállapíthatnók, de nem vagyunk messze ezen feladat megoldásától. Annyit azonban a tudomány mai fejlettsége mellett is képesek vagyunk megtenni, hogy a fejlődési évpárokot megközelítő pontossággal jellemezhetjük, szó lesz tehát:

I. a 9-10,

II. a 11-12,

III. a 13-14,

IV. a 15-16,

V. a 17-18 éves gyermek lélektanáról.

I. A 9-10 éves kor. Miként ismeretes, a gyermek 9 éves korában lép a *realizmus* korszakába, amikor cselekvései elé gyakorlati célokat tűz. Ezeknek a cselekvéseknek ebben a korban két célja van. Az egyik a *tapasztalatszerzés*. A gyermek azt a külvilágot, amelyre hatni akar, a maga reális valóságában meg akarja ismerni. A gyermek a körülötte lefolyó természeti történéseknek a legapróbb részleteit is megfigyeli, hogy tapasztalatait rögtön vagy alkalomadtán felhasználja cselekvései számára. Tehát a külső tevékenység mellett a nagyfokú *receptivitás* jellemzi a 9-10 éves gyermeket.

A másik gyakorlati célja a 9-10 éves gyermek tevékenységének: *a közvetlen hatás létrehozása*. A gyermek e korban megkezd s következetesen végzi a természet meghódításának nagy küzdelmét. Ebben a küzdelmes munkában a 9-10 éves gyermek közvetlen célokat tűz maga elé s közvetlen eredményekre törekszik

s e szerint, t. i. az eredmények s hatások szerint ítéli meg mind a maga, mind a mások cselekedeteit. Magával a cselekedettel, munkával, küzdelemmel, amely a célhoz vezet, nem sokat törődik. Ez természetes jelenség, mert a kifejtett munkának, erőfeszítésnek s a benső mozgató erőknek megérezéséhez önszemlélet szükséges, a 9-10 éves gyermek pedig már levetette az 5-6 éves gyermek csillogó szubjektivitását, de távol van még tőle a későbbi kor önszemlélődése. Ez a felfogás visszatükröződik a 9-10 éves gyermekeknek a második kérdésre (Mi tetszett legjobban a háború eseményeiből?) adott feleleteiből. Míg a magasabb életkorokban a harc s annak motívumai kötötték meg a gyermekek érdeklődését, addig a 9-10 éves gyermekek közül 92%-nak a győzelem tetszik. Neki a harc csak akkor ér valamit, ha győzünk.

Sajátságos, hogy a 9-10 éves gyermek, míg a természettel való küzdelmében egészen realiztikus alapra helyezkedik, addig a *társadalomról* való felfogásában a *képzeletével* vezetteti magát, ami különben természetes dolog. Míg a természet a gyermekre nézve kézzelfogható valami, addig a társadalom a maga szövevényeivel elvont fogalom. A gyermek a nagy társadalom életének felfogásához és megítéléséhez csak a képzeletével férközhetik. Ez a képzelet, természetesen, naiv, mert ezt nem a társadalomról szerzett közvetlen tapasztalata, hanem a hasonló korú gyermekek társaságaiban lüktető élet külső sajátságai, belső mozzanatai vezérlik. A maga szociális érzéseivel ruházza fel a nagy társadalmat. Minthogy pedig a gyermek a harcot egyrészt úgy fogja fel mint *személyek* közvetlen viaskodását, másrészt, mint a puszta *fizikai erők* küzdelmét, ebből a

kettős szempontból ítéli meg a háborút is és mérlegeli a maga részvételét a harcban, ők a nemzetek küzdelmét személyekre vonatkoztatják, *megszemélyesítik*, szimbolizálják; továbbá az ő harcuknak csak egy törvénye van még: *az erősebb győz*. Az erkölcsi erők még egyáltalán nem vagy csak elrejtve szerepelnek a 9-10 éves gyermekek harcaiban. A 9-10 éves gyermekek erre a kérdésre: Mit szeretnétek leginkább tenni a háborúban? – nagyjából azt felelik: Petárt, Sándort, Györgyét, az Atyuskát megverni, felakasztani, agyonlőni, vagy bármiképp megölni s meg vannak győződve, ha sikerülne a királyokat elpusztítaniok, megnyernők a csatát, amiként ők is vesztenek, ha vezérüket meg találják verni,

2. A 11-12 éves kor. A 9-10 években megindult erők a 11-12 években tovább fejlődnek: egyrészt meggyarapodnak, másrészt irányukban módosulnak. A világra hatni akarás mind világosabban *alkotásvágygá* alakul át, A gyermek az ő tapasztalatait s vágyait konkrét alkotásokba akarja önteni. A 11-12 év a *gyakorlatiasság*, a *konkrét alkotások* kora,

A fejlődés továbbá abban áll, hogy a gyermek *tevékenysége* nyer intenzitásában, mondhatjuk, ekkor éri el virágzásának tetőfokát. A gyermekben minden egyes lelki tartalom expanzív erővé alakul át. Minden érzését, gondolatát külső tetté akarja átváltani. Minden gondolata valamiféle hatni akarás. Hatni akar beszédjével, írásával, rajzával. Tettét nem indokolja, azt főlegesennek tartja. Nála a gondolat és tett azonos. Ezt a mohó tettvágyat a háború izgalmi még fokozták. A játékokból gyűjtött adataink élénken illusztrálják a

11-12 éves gyermekeknek élénken, sokszor vad hevességgel végbemenő játékaikat.

Egy 12 éves gyermek erre a kérdésre: Hogyan szoktatok háborúsdit játszani? – röviden így felel: „Mérgesen!” Egy másik 12 éves ennyit mond: „Fakarddal üssük egymást és kövekkel hajigáljuk egymást,” Egy 12 éves leírása: „Igen, szoktunk játszani. Egy veder vízzel, csomó kővel és bottal fölfegyverkezve védjük a várat. Az ablakok repülnek, sírnak az ostromló fiúk,” Továbbá: „Két pártra oszolunk. Egyik a szerb, másik a magyar és ekkor egymásra rohanunk. Persze mindig a magyar győz, ha még gyengébbek is a magyarok,” 11 éves gyermek játéka: „Szoktam játszani, a következőképpen: Vannak sáncaink, az egyik fél ezek mögött van, fegyvereik: fakard, fadárda és bombának vizes homokgombóc. Van egy trombitás, ennek a jelére a két csapat egymásnak rohan. Ha a támadó csapat a másikat kiveri a sáncokból, az a győztes. Sajnos, azonban, hogy az ütközet helyén egy-két kitört fog nem éppen ritka,” Egy másik 11 éves leírása: „Két csapatra oszlunk. Letáborozunk, Sorakozunk, Aztán mind neki!” Egy 11 éves gyermek panaszkodik: „ő szokna játszani, de nem akar senki muszka lenni,”

A 11-12 éves korú gyermekekben már erősen működik a *szociális szervezkedés* ösztöne. Társadalmi szervezkedésük gyakran állandó jelleget ölt, A 11-12 éves gyermekek már állandósult játékcsoportokba szervezkednek. A szervezett játékcsoportok egyik figyelemreméltó sajátossága a *földterülethez kötöttség*. Minden játékcsoport játszóteret igyekszik elfoglalni, Ezt jogos tulajdonának tartja. Minden egyéb csapatot, amely más területen működik, ellenségének tart s az

ellen megvédi a maga területét s valóságos háborúk folynak. Egy 12 éves gyermek panaszkodik, nem játszhatnak, mert a, játékhelyüket elöntötte a víz. Egy másik csapat pedig hónapokon át rendezett be magának egy búvóhelyet vár gyanánt. Más csapat kikémlelte ezt a várat s heves csaták folytak annak birtokáért.

A 11-12 éves gyermekek társadalmi szervezkedésének ideálja a felnőtt ember társadalma. Azonban érzik, hogy ez a társadalom még nem veszi be őket. Viszont ők is idegenkednek attól, hogy a felnőttek társadalma az ő dolgaikba beleavatkozzék. Innen van az ezen korú gyermekeknél tapasztalható nagy *elzárkózás, a titkos társaságok szervezésére irányuló hajlam, az önállóságra törekvés s ellenzékiesség*. E titkos társaságoknak megvan a magok külön erkölcstana, amelyet a felnőttek többnyire elítélnek, amelyhez azonban ők igen ragaszkodnak. Ennek az erkölcstannak jellemző vonása a *tekintély* és az *erő* tisztelete. A tekintély náluk a vezető és összetartó erő. Az erősebbnek pedig föltétlenül megvan az a joga, hogy a gyengébbet legyőzze. Ez az erő erkölcstana. Ebből magyarázható, hogy a háborúban is nekik azon erények imponálnak, amelyek közvetlenül származnak a fizikai erőből, a *vitézség, a bátorság, a vakmerőség, a magyar baka szuronyrohama, „a vörös ördögök” harca*. Az ő nemzeti önérzetüket is leginkább ezen erények jelentkezése táplálja. Egy 11 éves gyermek így kiált fel: „A világ legvitézebb katonái a magyarok.” Egy 12 éves fiúnak a lelkét is leginkább az ragadta meg, hogy „katonáink csodás hősiességgel viselkednek.”

3. A 13-14 éves kor. Az átmeneti korszak bélyegét hordja magán. A gyermek öntudatát e korban még

mindig a cselekvés vágyának kielégítése, a külső tettekre való törekvés uralja. De a tettek veszítenek hevesességükből s motívumaik is módosulnak. Több a cselekedetekben az *értelmi* s az *erkölcsi* elem. Ezen korszakot éppen azért, mert benne az erkölcsi „erők mind nagyobb tért foglalnak, *az erkölcsi öntudatra ébredés kezdő korszakának* mondhatjuk.

A 13-14 éves korban ugyanis a gyermek cselekedeteit és ítéleteit a szimpátiák s antipátiák kezdik uralni, de ezek mellett s ezek rovására érvényesülnek egyéb erkölcsi motívumok is, milyenek:

a családi érzés,

a hazaszeretet,

az altruizmus,

a nagy társadalommal való közösség érzése.

Tehát megnyilatkoznak már itt-ott a gyermekben a magasabb rendű erkölcsi érzelmek is. Ez érzelmek az előbbi (9-12 éves) életkorból örökölt szimpátiákkal s antipátiákkal s az önzéssel erős harcot vívnak. A gyermek azonban még híjján van az erkölcsi tapasztalatoknak s elvont elméműködéseinek fejletlensége miatt nem képes a vezető eszmei motívumokat megtalálni. Ezért az egymás mellé sorakozó motívumok között dönteni; nem tud vagy döntése pusztán az erősebb érzelem hatása alatt megy végbe. Az erkölcsi motívumok meggyapardodása s az; ítéletek bizonytalanságai meglátszanak a 13-14 éves gyermekek feleletein.

Erre a kérdésre, szeretitek-e a háborút, egy 13 éves gyermek így felel: „Nem, mert rengeteg ember pusztul el. Igen, mert ellenségeinket tönkre tesszük.” Egy 14 éves gyermek felelete: „Az egész dolog nem helyes, mert sok millió embert áldoznak fel. Különben nem va-

gyünk az okai.” Egy másik 14 éves gyermek felelete: „Jó, hogy van háború, mert a haza gyűlöletes ellenségeit letiporjuk. Nem jó azért, mert sok jó hazafi vére folyik.” Egy 13 éves gyermeké: „Nagyon sok ártatlan vér folyik a harctéren, sok ártatlan gyermek elveszíti apját.” (Altruizmus.) Egy másik 13 éves: „Sok jó hazafi esik ott el és sok ember veszti munkaképességét,” (Társadalmi közösség érzése.)

Az erkölcsi ítéletek bizonytalanságát elősegíti a gyermek értelmének sajátos alakulása e korban, A gyermek elméje főleg *analitikus* irányban fejlődik; egyébként megtartja konkrét irányzatát, tehát az értelmi színvonalban lényeges változás nem tapasztalható. Ezen elmeműködéseknél fogva újra fellendül a 9-10 éves kort jellemző receptivitás, újra érdeklődik minden új iránt. Ezen elemző irányt mutatja a stílus is, amely a 11-12 éves kor rövid mondatú pragmatizmusa mellett kedveli a körülményes leírásokat, az okok, következmények, nézetek, vágyak részletező kifejtését. Ezek az elemző elmeműködések néha-néha gátolják a gyermek aktivitását. Egy szemponttal szemben fölmerül egy másik s harmadik s a gyermek a főmotívumot nem lévén képes megtalálni, a tett végrehajtása elmarad. Ebből magyarázható az is, hogy az erőkhöz s tekintélyekhez vetett hite néha-néha megrendül s a bizalom helyét föl váltja a kételkedés. Erre a kérdésre, hogyan végződik a háború, így felel egy 14 éves gyermek; „Aggódok, hogy édes hazám elvész.”

4. A 15-16 évesek. A 15-16 éves kor élesen különül el a megelőző korszaktól, A gyermek a pubertás hatása alatt a nagy aktivitásból az ellenkező végletbe csap át. A fékezhetetlen aktivitás, a szertelenkedő tett-

erő idejét csendes, méla korszak váltja fel. A 15-16 éves ifjú idegenkedik nagyfokú erő kifejtésektől, tettek végrehajtásától, sőt másokban sem szereti az erőhatásokat, a túlzott mozgalmasságot. „Nem szeretem a háborút, mondja egy 15 éves ifjú, mert teljesen fölforgatja a világ rendjét.” Minél nagyobb a tett s minél nagyobb annak külső hatása, annál kevésbé tűri azt el a pubertás izgalmi következtében elgyengült, elfinomult idegzet.

„Nem szeretem a háborút, mondja egy másik 15 éves ifjú, mert a háborúban sok vér ömlik, pedig a vére gondolni sem szeretek.” Vagy egy másik: „A háborút nem szeretem, mert izgalommal jár.” Vagy: „Rossz nézni a kétségbeesett arcokat, amiket a háború okoz.” Jellegző feleletet adott egy 16 éves ifjú erre a kérdésre: mit szeretne leginkább tenni a háborúban? „Szeretnék barlangban lakni, a világtól elzárva semmiről sem tudni. Az én lelkem anélkül is gyenge, a folytonos vérontás még szomorúbbá teszi azt.”

Amennyire csökken azonban a 15-16 éves ifjú külső cselekvésre való hajlandósága, *épp annyira fejlődik a belső élete*. Ennek pedig a megfinomult idegzeten kívül okai:

- a szexuális érzések erősödése,
- a társadalmi élet hatása,
- az absztraktív elmeműködések kifejlődése.

A nemi élet közeledésének érzése gyakori hullámban tartja az ifjú érzelmvilágát, amelyek zaklatják s fárasztják az ifjú idegzetét, vágyakkal terhelik.

A társadalommal szemben a 15-16 éves ifjú egész másként érez, mint a 10-14 éves gyermek. Immár érzi a nagy társadalom közvetlen közelségét és ez az érint-

kezes az erkölcsi érzések s gondolatok egész raját kelti *életre* az ifjúban. A régi bálványok lehullanak, de érzi az ifjú, hogy az újak általánosabbak s fenköltebbek a régieknél. Azonban az ifjú érzi azt is, hogy ha bármily közélről is sugárzik reá a társadalmi eszmék és mozgalmak heve, mégsem tud azokban tevékenyen részt venni. Ez a visszás helyzet befelé irányítja az ifjú lelki életét, a felmerülő lelki válságok s önszemlélődések hatása alatt új erkölcsi disztinkciók származnak lelkében, kedélyelete gazdagul, mélyül, finomodik, nemesedik. Eként válik a, befelé irányuló intuíció a 15-16 éves ifjú egyik jellemző vonásává.

Ezt az önszemlélő irányt támogatja még *az értelmi működések* átalakulása is. A 15-16 éves ifjú figyelmét már nem ragadják meg úgy a külvilági élet apró mozzanatai, mint a 13-14 éves gyermekét, ő már keresi a konkrétban is az általánost. Az ifjúban kifejlődnek az absztraktív elmeműködések. Az ifjú az absztrakciókat nemcsak megérti, hanem szereti is, ezekben gyakorolja magát. A reflexív élet kihat erkölcsi világának átalakulására. Az elvontságok szeretete fogékonyá teszi őt az erkölcsiség eszmei tartalmának keresésére s arra készíti az ifjút, hogy ezentúl a tetteknek ne a külső megjelenését s hatását lássa meg, hanem keresse azoknak rugóit.

Ez a reflexív irányzat a mi adatgyűjtésünkben olyképp tükröződik vissza, hogy míg a 10-14 éves gyermekeknek tetszését a harcok hatása, a győzelmek nyerik meg, addig a 15-16 éves ifjú érdeklődését már majdnem kizárólag a harc, illetőleg ennek erkölcsi rugói, a vitézség, hősiesség, hazaszeretet, szabadságszeretet, igazságszeretet, a bűnt megbüntetése kötik le. A 15-16 éves

ifjú lelke már az- erkölcsi eszmék magas régióiban szál- long.

Egy 16 éves ifjú ezt a háborút így határozza meg: „A tömeg és zsarnokság ellen küzd az igazság, ész és a hazaszeretet.” Egy másik: „Az igazság harca a sötétséggel, a szabadságé a deszpotizmussa.” Szintén 16 éves: „A háború egyrészt szükséges, mert tisztító tűz, amely végig seper az egész világon, amely után új kor- szaka nyílik a haladásnak, művelődésnek, serkenti a tu- dósokat, feltalálókat. Viszont, ha tekintjük a nagy fáj- dalmat, amit szeretteink elvesztése miatt érzünk; ha látjuk, hogy a tudomány és műveltség hány zászlóvivője esik el, úgy kívánjuk lelkünkben, vajha sohase tom- bolna végig a világon háború.”

Ezekből a példákból látjuk, hogy a 15-16 éves ifjú lelke a csökkent aktivitás mellett is szép vonásokat mu- tat. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a 15-16 éves ifjú lelkéből hiányzik az *erőkifejtés*. Igen is, ezen korban is fejt ki az ifjú erőt, ez azonban befelé irányul, az ő életre kelt eszméinek szeretetében, dédelgetésé- ben, ápolásában nyilvánul. Ezen eszméket énje lényegé- nek tekinti, amiktől megválni lehetetlen, de értük az életet feláldozni lehet, sőt kötelesség. Ez az a rokon- szenves vonása a 15-16 éves ifjúnak, amit *rajongásnak* nevezünk, ami az ifjút élete további folyamán s míg lelke ifjúsága tart, elkíséri. Az ifjú lelkében már meg- találjuk az erkölcsi szempontok egymás fölé helyezé- sét. Azt az eszmét, amelyért rajong, minden egyéb fölé helyezi. Gyűjteményünkben szép példáit látjuk a rajon- gásoknak.

Egy 16 éves ifjú mondja: „Katona szeretnék lenni, mert a hazáért meghalni szép és dicső dolog.”

Másik 16 éves: „A békénél és háborúnál is fontosabb a haza java. A béke és háború csak eszközök a magas célra.”

Egy 15 éves dicsőíti azokat a családapákat, akik szívesen mentek a háborúba. Hazánkat még a családunknál is jobban kell szeretnünk.

Egy 16 éves: „Hazám iránti szeretetemet akár a vérem hullásával is megpecsételtem.”

Egy 16 éves: „Szeretném a hazát védeni. Ha a haza elvész, vége a mindenségnek.”

5. A 17-18 éves kor. A 17-18 éves kornak nem könnyű az általános típusát megállapítani. Hogy miként viselkedik a 17-18 éves ifjú valamely helyzettel szemben, lényegesen függ az ifjú egyéniségétől. Nem lehet ugyan a 17-18 éves korban szó megállapodott egyénekről, de kétségtelen az is, hogy ebben a korban az ifjú egyénisége mind erősebben bontakozik ki s a hasonló helyzetekben hasonlóképp érvényesül.

Általában azt lehet mondani, hogy a 15-16 éves elmélyedő, reflexív korszakát egy újabb *tette kész* korszak váltja fel. Ez a változás összefügg a fizikai erők kifejlődésével. „A 16 éves ifjú csontjai megsúlyosodnak, izmai megvastagodnak, mellkasa, tüdeje is hatalmasan fejlődik s a többi szervvel lépést tart a szív és gyomor megnövekedése s a 17 éves korban megjelenik előttünk az ifjú, aki domború mellével, biztos, határozott mozgásával s föllépésével immár sokkal közelebb áll a férfiúhoz, mint a gyermekhez.” (A Gyermeknevelés Kis Kátéja. 110. 1.)

Az erő érzése meghozza az ifjú bizalmát önmagához és kifejleszti tetteiben az elhatározottságot. Megfontolás után célt tűz ki a maga akarata számára, aminek

követésétől nem rettentik vissza a nehézségek, az esetleges veszélyek sem.

Az aktivitásnak egy új korszaka következik a 17-18 éves korban, amely azonban szebb, lelkesebb és gyakorlatibb is a 11-12 éves kor külső tevékenységénél. A magas színvonalat az aktivitásnak megadja az erkölcsi eszmék birtoka és szeretete; a gyakorlatiasságot pedig különösen a 18 éves kornak megfontoltsága, sokszor szinte affektált józansága. Amint a megvizsgált feleletekből kitűnik, a 17-18 éves kor erkölcsi világfelfogása nem mutat lényeges haladást a reflexív és érzelmes 15-16 évekhez képest, az erkölcsi felfogás a megelőző korról meglehetősen egy eszmekörben mozog, de az eszmék világosabbakká, tisztultabbakká s különösen határozottabbakká válnak. S ezt az átalakulást a gyakorlatiasabb gondolkodás s a tetterő hatásának tulajdoníthatjuk. A 17-18 éves korban az erkölcsi eszmék nem csupán az érzelmek mély fővényéhez, hanem a tetterő szikláihoz is vannak láncolva.

Az eszmékért való lángolást tehát megtaláljuk a 17-18 éves korban is, miként a 15-16 években, de átalakult formában. A 15-16 évek szabadon csapongó rajongása helyett találjuk a léleknek oly hevületét, amely az egyéniségek szerint igen különböző irányú lehet, de a felvett irányok és célok határozottságát mindinkább felfedezhetjük. Egyszóval a 17-18 éves korban az eszmékért való elméleti rajongást felváltja a *lelkes cselekedetek, a tettekben nyilvánuló entuziazmus* kora. Ez a kor tehát már fel van ruházva azon erővel, amelyek őt arra indítják, hogy eszméivel, törekvéseivel utat keressen a nagy társadalomhoz s rendesen meg is találja az ifjú ez utat s az ifjú a nagy

társadalomnak, a nagy életnek, amely felé eddigi fejlődése folyamán is magnetikus erők vonzották, ható, alkotó tagjává kezd válni.

Ezen kor tette kész lelkesedését illusztrálják a következő idézetek:

Egy 18 éves ifjú. mondja: „Tudom, hogy a halállal nézek szembe s szüleimnek is sok fájdalmat okozok, mégis katona akarok lenni, mert hazámért mindent feláldozni kötelességem.”

Egy 17 éves ifjú: „Edzenünk kell magunkat, hogy Magyarországnak erős és kitartó fiai legyenek az új korszak megalapozásához.”

Egy 17 éves ifjú nyilatkozata: „A csatatéren legalább sebesülteket akarnék kötözni, hogy némiképp megháláljam honfitársaim önfeláldozását.”

Egy 17 éves ifjú: „Katona akarnék lenni, hogy lehetővé tegyem hazám iránti kötelességemet.”

Egy 18 éves ifjú: „Szeretném az érettségit mielőbb letenni s nagybátyáim mellett a harctéren küzdeni. Elég erősnek érzem magam a harctéri fáradalmakhoz.”

Egy 17 éves ifjú nyilatkozatai „Miért lelkesüljön a buta, elnyomott muzsik, miért a pénzsóvár hideg angol, a petyhüdt francia. Mi tovább fogjuk bírni, nagyobb lesz a kitartásunk, mert minket hevít a jövődönék felfeltűnő délibábja, az igazságunk biztonságát és nyugalmat adó tudata. Eleinte a túlerő nyomni fog bennünket, de aztán! Győzni fogunk!”

I. KÉRDÉS.

MI AZ OKA A HÁBORÚNAK?

Az ide tartozó adatok száma és feldolgozásának módja.

Miként már említettem a bevezetésben, egy gimnáziumnak (jászberényi áll. főgimnázium) és egy el. iskolának a (győri róm. kat. tanítóképző-intézet gyak. iskolájának) az összes kérdésekre tartozó összes adatait feldolgoztam. Ez szükséges volt az egybegyűlt anyag értéke és természete felől való tájékozódáshoz s a fejlődés menetének megállapítása végett.

Abból a célból azonban, hogy a levont fejlődéstani tételek bizonyítékokkal kellőképpen támogathatók s részletesen megállapíthatók legyenek, szükségesnek látszott legalább két tételnek szélesebb körű, több iskolára kiterjedő tüzetes feldolgozása, A feldolgozás alá kerülő első kérdés volt:

Miért van most háború? (8-14 éves gyermekeknek.)
Mi az oka a háborúnak? (15-19 éves ifjaknak.)
 Megjegyzem, hogy ezen tétel részletes feldolgozása alá is csupán a *fiúk* feleletei kerültek. A lányok feleleteinek feldolgozását a mű második kötete fogja tartalmazni.

Feldolgozás alá kerültek a II. kérdésre vonatkozólag:

a csépai, gyulai, szászfai (Abaújtorna), győri és jászberényi el. iskolák tanulójának feleletei: 309 felelet;

a békési réf., a ceglédi állami, a győri róm. kat. ben-
cés, a jászberényi áll. főgimnáziumok tanulójának 1352
felelete;

összesen 1661 felelet.^{1/}

A feleletek száma évfolyamok szerint:

a 8 évesek feleleteinek száma volt	40,
9	105,
10	185,
11	249,
12	260,
13	213,
14	189,
15	122,
16	114,
17	100,
18	60,
19	24.

Az adatok feldolgozásában a következő eljárást követtem:

1. A gyermekek feleleteit, miként a jászberényi gimnáziumi feleleteket, az *életkorok szerint* csoportosítottam, oly módon, hogy ha valakinek az életéből (pl. a 10 évből) 3 hónapja hiányzott, azt a következő évhez

¹⁾ A feldolgozott feleleteknél valamivel több a tanulók tényleges létszáma, mert néhány tanuló feleletét olvashatatlansága, értelmetlensége miatt vagy egyéb okból (például egyezett egy másikéval) megsemmisítettem. Ellenkezőleg volt néhány eset, amikor az átmeneti vagy kettős természetű feleleteket két rovatban jegyeztem be, tehát kettőnek számítottam.

(a 10 évesekhez) osztottam. Az iskolai osztályok szerinti csoportosítást mellőztük, mert egy-egy osztályba öt különböző évfolyamú gyermekek is tartoztak. Fejlődéstani fokozatokat és törvényeket csak az évfolyamokra való osztás alapján lehet megállapítani.

2. A 1661 feleletet beható elemzés alapján a következő lélektani csoportokba osztottam:

- szubjektív típusú feleletek,
- objektív-konkrét típusú feleletek,
- elvonat típusú feleletek.

Az egyes típusok ismét az alább megjelölendő csoportokra osztattak szét.

3. Megállapítottam az egyes típusoknak az életkorok szerint való előfordulását s ezen az alapon meghatároztam a fejlődés fokozatait és törvényeit.

Lélektani típusok.

I. Szubjektív feleletek típusa. Ezen típusba tartoztak:

a) azok a feleletek, amelyekben a háború okát a gyermek nem az objektív tapasztalata szerint jelöli meg, hanem a *képzelete* szerint. A képzeletszerű megoldáshoz a tartalmat a gyermek a saját szociális viszonyaiból s felfogásából meríti. A gyermek a háború okát azon viszonyokból s érzelmekből magyarázza meg, amelyek közöttük is ellentéteket s küzdelmeket teremtenek. Ilyen feleletek: „Azért van a háború, mert a királyok összevesztek.” (11 éves, el. isk.) – „A szerbek összevesztek a magyarokkal.” (10 éves, el. isk.) - „Egyik király szeretné a másik vagyonát.” (10 éves, el. isk.) – „Az oroszok nem fértek a bőrükbe.” (9 éves, el. isk.) – „A háború azért van, mert azt parancsol-

ták,” (8 éves, el. isk.) – „A francia, orosz és angol urak buzdították a szerb urakat, öljk meg a magyar urakat.” (12 éves, gimn.) Amint látszik, e megokolások nem egyebek, mint a gyermekek szubjektív tudattartalmának projekciói. Jellemző vonása még e feleleteknek, miként a példák mutatják, hogy gyakori bennük a *megszemélyesítés*.

b) Ide tartoznak továbbá azok a feleletek, amelyek a gyermeknek nem a saját véleményét tárják fel, hanem azok a felnöttek valamely gondolatának pusztá reprodukciói, A gyermek saját egyéni tudaterejének csak annyi szerepe van ezekben a megokolásokban, hogy a felnőtt azon gondolatát választják ki és reprodukálják, amely az ő szubjektív gondolatviláguknak felel meg. Ilyenek azon gondolatok, amelyek a háborúról, mint nagy dologról, neki a mély bölcsesség mítoszába burkolva jelennek meg, tehát a felnöttek filozofémái. Például: „Azért van most háború, mert sok volt a népség.” (8 éves, el. isk.) – „A jó Isten úgy akarta,” (9 éves, el. isk.) – „Ráfért a népekre, mert már gonoszak voltak,” (10 éves, el. isk.) – „Az Isten rendelte,” (10 éves, el. isk.)

c) A harmadik fajtát alkotják a szubjektív feleleteknek azok, amelyek a gyermek *kombináló fantáziájának* szüleményei, E feleletek már tartalmaznak objektív tapasztalati elemeket, azonban a gyermek az ő objektív tudásával nem elégszik meg, hanem kiegészíti a való adatokat önkényesen, a szubjektív érzése szerint, fantáziájának játékával. „Azért van háború, „mert Petár meggyilkolta a magyar királyt.” (11 éves, gimn.) – „A szerbek fel akarták robbantani a Népszínházat Budapesten, egy katona észrevette és a szerbet bevitte a

rendőrségre, azért van háború.” (11 éves, el. isk.) – „A szerbek a repülőgépről bombákat dobtak a trónörökösre és nejeire, akkor bevitték őket a közellevő palotába és a fiai a királyhoz mentek és megkérdezték, hol van a papájuk és a mamájuk . . .” stb. Ezen feleletekben a-gyermek tudatának nincs még annyi ítélő ereje, hogy a valót megtudná különböztetni a képzelettől.

II. Objektív-konkrét típusú feleletek. A második csoportot alkotják az *objektív-konkrét típusú feleletek*. E feleletekben a gyermekeknek már nem a szubjektív érzelem és gondolatvilága, hanem a reális tudása nyilvánul meg. A gyermeknek még a tévedésem is meglát-szik az objektív okkeresésre való törekvése, A megje-lölt reális okoknak két jellemző vonása észlelhető: *külső természetűek* és *konkrétok*. Az ide tartozó feleleteknek két csoportja különböztethető meg.

a) Az első csoportba azok a feleletek tartoznak, amelyek nem indokolnak, nem részleteznek, hanem csupán jelzik az okot, A konkrét feleletek túlnyomó része a trónörökös pár meggyilkoltatását hozza fel a háború okául. De akadnak ritkán ilyen feleletek is: „A muszka cár el akarja foglalni Magyarországot,” (10 éves, el. isk.) – „Az oroszok el akarják venni Boszniát.” (12 éves, el. isk.) – „Atyuska megölette Ferenc Ferdinándot,” (10 éves, gimn.) – Előfordult, hogy ezeket a feleleteket *érzelmi tónusok* kísérik. Ezekről később külön lesz szó,

b) Az objektív-konkrét módon gondolkodóknak má-sik csoportját alkotják a *részletezők*. Az ezen altípus-hoz tartozó gyermekek különösen a kissé fejlettebb korban (12-14 év) gyakran nem elégsznek meg az

ok pusztá jelzésével. hanem azt részletezik. Ez a részletezés vagy a háborút előidéző külső esemény pontos leírásából áll vagy az esemény (a trónörökös meggyilkoltatása) okainak és következményeinek részletezéséből. Ilyenek: „Anglia alattomban levelet írt a szerbeknek, hogy a trónörököst öljék meg; hogy a háborút megkezdhessék.” (11 éves, el. isk.) – „Mikor Szerajevóban volt Ferenc Ferdinánd, az Atyuska az autójába bombát dobott.” (11 éves, gimn.) – „Mert a szerbektől megbízott Princip Gavrilo és Cabrinovics Nedjelko Szerajevóban trónörökösünket, Ferenc Ferdinándot és feleségét, Hohenberg Zsófia hercegnőt megölték és már régen meg akartuk törni a már nagyon elhatalmasodott szerbeket.” (14 éves, gimn.) – „Mert a szerbek az oroszok bujtogatására megejtek a trónörökösünket Szerajevóban, mikor a nagy gyakorlat volt. Azután mikor a magyarok végső fölszólítást intéztek a szerbekhez, hogy a gyilkosságban résztvevőket szolgáltatssa ki, Szerbia megtagadta Oroszország biztatására.” (14 éves, gimn.) – „A trónörököst a szerbek meggyilkolták. A magyarok a szerbekre törtek, a szerbeknek segítségére jöttek az oroszok, franciák, angolok, a magyaroknak segítségére jöttek a németek.” (10 éves, gimn.)

III. Elvont gondolatokkal felelő típus. Az ezen típusba tartozó feleletek fa sajátsága, hogy keresik a háború keletkezésének *belső motívumait*. Alig van eszmekör, amelyet fel nem ölelnének fejtegetéseikben. Leggyakoribbak az erkölcsi, az általános és gazdasági politikai okok, de előfordulnánk társadalmi, lélektani, filozófiai és teológiai megokolások is. A külső események ritkán szerepelnek a megokolásokban s ez esetben

is csak úgy, mint a belső okok következményei. E feleletekben az elvont gondolkodás kísérője gyanánt gyakran mutatkozik a *logikus* elrendezés: a fő és mellékrugók megkülönböztetése, a főszeponok érvényesítése s a rendszer követése a kifejtésben.

Az elvontan gondolkodóknak két alcsoportját lehet megkülönböztetni.

a) Az egyik az *érzelmesek altípusa*. Ezeket jellemzi, hogy a háború okául” *erkölcsi okokat* jelölnek meg s ítéleteiket többé-kevésbé erős hangulat kíséri: ellenszenv az ellenséggel szemben s lelkesedés a nemzeti ügyért. Előtérbe nyomuló erkölcsi érzések: az igazság érzése, a hazaszeretet, az önvédelem, a bosszú a sérelem miatt, a gonoszok megbüntetése. Ilyenek: „Hogy a nemzetek egymásnak mutassák meg a hazaszeretetüket.” (13 éves, gimn.) – „Az igazság eldöntése végett.” (13 éves, gimn.) – „Hogy az egymásra irigy nemzetek megbosszulják magukat irigyeiken. Hogy a magyar királyság jobban virágozzék.” (14 éves, gimn. – „Mert hazánk ellen támadnak ellenségeink, hogy ősi országunkat megsemmisítsék és zsarnokság igájába szorítsák.” (15 éves, gimn.) – „Hogy a folyton áskálódó szerbet és az alattomos oroszot megbüntessük.” (15 éves, gimn.) – „Nemzetünk és hű szövetségesünk a gaz ellenséget emberségre akarják tanítani.” (15 éves, gimn.) - „Mert már nem lehetett túrni a szerbek és oroszok alávalóságát és Magyarországgal való szemtelenkedését.” (16 éves, gimn. – „A háború oka a gyalázatos gyilkosság, amelyet az entente gyűlöletes cselszövései okoztak.” (17 éves, gimn.) – „Irigység, gyűlölség, kapzsiság.” (18 éves, gimn.)

b) Intellektuális *altípus*. Az ezen alcsoportba tartozó

feleletek érzelmi emócióktól menten, tárgyilagosan, értelmi alapon állapítják meg a háború okát. Ezeket *re-gisztrálóknak* is lehetne nevezni, mert az okokat pusztán megállapítják anélkül, hogy azokhoz erkölcsi ítéleteket fűznének. A fölhozott okok nagyobb része politikai, közgazdasági és történelmi természetű s csak ritkán szociális, lélektani vagy filozófiai jellegű. Ilyenek: „A háború oka a szlávok terjedése, Anglia materiális kereskedelmi politikája.” (16 éves, gimn.) – „Történelmi háttere a háborúnak, hogy őseink be merték magukat fészkelni a szlávok közé, Oroszország pedig egyesíteni akarja a szlávokat.” (16 éves, gírn.) – „Németország kereskedelmi és gazdasági fejlődése.” (15 éves, gimn.) – „Ókori eredetű pánszláv mozgalom.” (17 éves, gimn.) – „A szlávok és germánok világpolitikai törekvései.” (18 éves, gimn.) – „A szerbek nagy szlávországot akartak, amely magában foglalja Boszniát, Hercegovinát, sőt Horvátországot is.” (17 éves, gimn.) – „Az az ember, akinek vigyázni kell minden lépésére, minden saroknál leleskedik rá az irigy, aki haragszik rá, mert ő nagy, ő boldogul, – az tenni igyekszik ellenségei ellen. Ép úgy a mi hazánk is. Az oroszok halált hozó ölelése előbb-utóbb megölte volna, megakarta fullasztani. S tettünk ellene. Most folyik a halálküzdelem.” (16 éves, gimn.) – „Ez a háború érdekek háborúja s le kellett csapolni a felesleges anyagot.” (18 éves; gimn.) – „A háború oka, hogy Isten országa még nem valósult meg itt a földön.” (18 éves, gimn.) – „A háborút a létért való küzdelem szülte.” (17 éves, gimn.)

Eredmények.

A mellékelt I. táblázat és a grafikon (II. tábla] mutatja, hogy a megállapított három típusú feleletek, mely általános és százalékszámok szerint¹ fordulnak; elő a felfelé haladó évfolyamokban.

1. *A szubjektív típus* a 8 éves gyermekeknek majdnem a felét teszi ki, a 40%-át; ez a magas szám a 9 éveseknél egyszerre leesik 19%-ra, annak jeléül, hogy ez évben a szubjektív képzeleti gondolkodást a reális tapasztalatokon nyugvó objektív gondolkodás váltja fel. A 9 éves koron túl már csak szórványosan fordulnak elő a szubjektív feleletek, a 10 éves korban 4.3% a 11-ben 7.6% s a 12-ben 3.8%. A 13 éves korban megszűntnek vehetjük a gyermek szubjektív képzeleti fel-fogását a külvilági eseményekről.

2. *Az objektív-konkrét típusú* feleletek a 8 éves korban már a többséget alkotják, a feleletek 60%-át, de túlnyomó arányra csak a 9 éves korban emelkednek, 78.2%-ra; az objektív-konkrét gondolkodás a tetőfokát a 10 éves (89.7%) és 11 éves korban. (82%) éri el; de még mindig erősen van képviselve a 13 éves korban, 77%-kal és a 14 éves korban is 63%-kal. A 14 éven túl már rohamosan csökken a konkrét típusú feleletek száma, ú. m, a 15 éves korban 41 8%-ra, a 16 éves korban 20.1%-ra, a 17 éves korban 16%-ra s a 18 éves korban 10%-ra csökken, majd a 19 éves korban ismét 25%-ira emelkedik, ami figyelemreméltó fejlődéstani jelenség.

3. *Elvontan gondolkodó típus.* Elvont objektív feleletet a 8 éves korban egyetlen gyermek sem adott. Csak a 9 éves korban találjuk annak első nyomát, 2.8%-ot, a

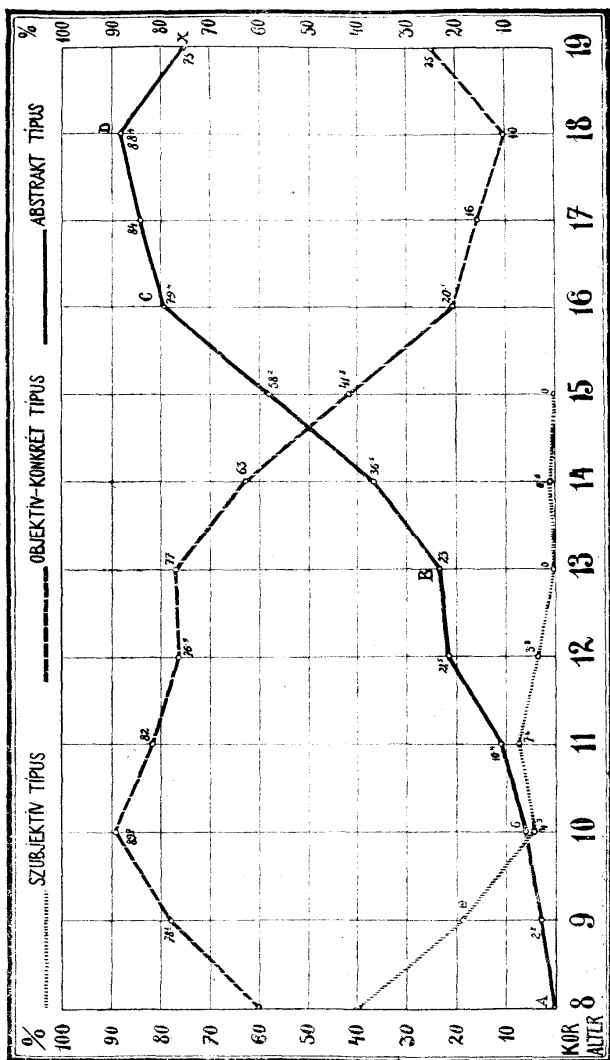
I. TÁBLA.

Kimutatás a feleletek abszolút és százalékszámáról, az életkorok és az értelmi típusok szerint.

A feleletek összes száma: 1661.

Életkor	Tanulók száma	Szubjektív feleletek	Objektív-konkrét feleletek	Ábstrakt feleletek
8 évesek	40	16 = 40%	24 = 60%	—
9 „	105	20 = 19%	82 = 78·2%	3 = 2·8%
10 „	185	8 = 4·3%	166 = 89·7%	11 = 6%
11 „	249	19 = 7·6%	204 = 82%	26 = 10·4%
12 „	260	10 = 3·8%	194 = 76·9%	56 = 21·5%
13 „	213	—	165 = 77%	48 = 23%
14 „	189	1 = 0·5%	119 = 63%	69 = 36·5%
15 „	122	—	51 = 41·8%	71 = 58·2%
16 „	114	—	23 = 20·1%	91 = 79·9%
17 „	100	—	16 = 16%	84 = 84%
18 „	60	—	7 = 10%	53 = 88·4%
19 „	24	—	6 = 25%	18 = 75%

II. TÁBLA.



10 és 11 éves korban az előfordulásuk még mindig szórványos, 6%-ot, illetőleg 10.4%-ot tesz ki. Az elvont gondolkodás csak a 12 éves korban kezd gyakoribb jelenséggé válni, 21.5%-kal, a 13 éves korban 23%-kal e szám a 14 éves korban már lényeges emelkedést mutat, 36.5%-ot tesz ki. Az elvont gondolkodás jellemzővé csak a 15 éves korban válik, 58.2%-kal, túlnyomóan uralkodóvá pedig a 16 éves (79.9%), a 17 éves (84%) s a 18 éves korokban lesz (88.4%), de a 19 éves korban 75%-ra csökken.

Az érzelmi s értelmi feleletek viszonya.

Szükségesnek véltem az érzelmi elemek által hangsúlyozott feleleteket küjön is számba venni az összes évfolyamokra nézve. Gondoltam, hogy az érzelmi elemek föllépésének kutatása világosságot fog deríthetni az érzelmi s az értelmi jelenségek fejlődésének viszonyára s az erkölcsi fejlődésre.

Érzelmi feleleteknek vettem a-zokat, amelyekben erkölcsi ítélet, rokonszenv, ellenszenv hangulatosan van kifejezve vagy amelyekben a háború pusztán érzelmi okokra van visszavezetve. Ilyenek a 187. lapon felhozottakon kívül: „A szerbek már régen bántottak minket.” (8 éves, el. isk.) – „Az oroszok haragudtak a magyarokra.” (9 éves, el. isk.) – „A háború oka a szerbek kegyetlenkedése.” (11 éves, gimn.) -- „A magyarok nem tűrhették tovább a szerbek Jazságait.” (12 éves, gimn.) – „A gonosz, vérszopó Szerbia nem győzte várni uralkodónk halálát. El akarták tiporni Magyarországot.” (13 éves, gimn.) – „A háború oka a szerbek gaz viselkedése.” (14 éves gimn.) – „Az oroszoknak mindig fáj a foguk Magyarországra, ezért a

szerbeket izgatták föl ellenünk. A szerbek gazságra vetemedtek.” (15 éves, gimn.) – „A szerb nemzet igen sok sérelemmel illette édes hazánkat.” (16 éves, gimn.) - „A háború oka Anglia kapzsisága, a franciák és németek gyűlölködése, a magyarok és szerbek villongása.” (16 éves, gimn.) – „A szlávoknak a magyarok és németek ellen való ősi gyűlölete.” (17 éves, gimn.) stb” stb.

Megvizsgálván az összes (1661) feleleteket, az érzelmileg *hangsúlyozott* feleleteknek a *következő* százalékszámait állapíthattam meg évfolyamonként:

A 8 évesek érz. feleletei kitesznek 27.5%-ot

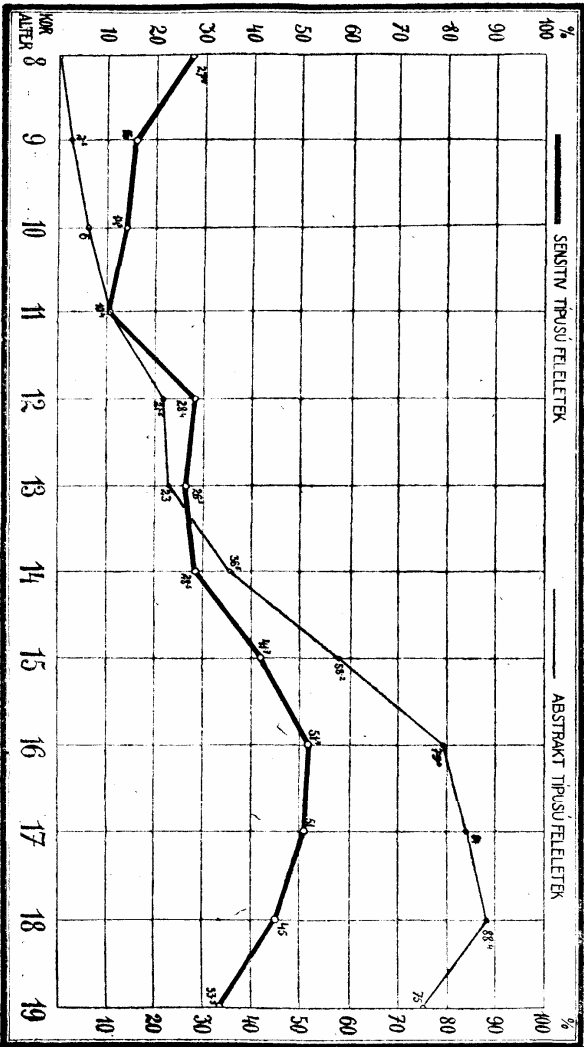
9	”	”	”	”	18	”
10	”	”	”	”	14·1	”
11	”	”	”	”	10·4	”
12	”	”	”	”	28·4	”
13	”	”	”	”	26·3	”
14	”	”	”	”	28·5	”
15	”	”	”	”	41·7	”
16	”	”	”	”	51·4	”
17	”	”	”	”	51	”
18	”	”	”	”	45	”
19	”	”	”	”	33·3	”

Az érzelmi feleleteknek fejlődéstani eloszlását szemléletesen tünteti fel a második grafikon (3. táblázat.).

Kitűnik e táblázat szemléletéből, hogy az érzelmes feleletek százalékszám a 14 éves korig mélyen alatta van az értelmi feleletek számának, csak a 15 éves korban nyomulnak előre az érzelmileg hangsúlyozott értelmi műveletek. A 8 éves kor magas százalékszámán onnan ered, hogy ezen időszak még a szubjektív korba esik, annak befejezője.

III. TÁBLA.

Az érzelmi és az elvont típusú érzelmi feleletek viszonya.



Ha összegezzük a 9-14 évesek érzelmi feleleteit s kiszámítjuk a középszámot, akkor az ő középszámuk gyanánt 20.9%-ot s a 15-18 évesekre nézve 47.3%-ot kapunk. Ez a két szám egyik nevezetes jellegzője a két időszak közti különbségnek,

A 9-14 éves kor között egy süllyedő hullámot találunk, amelynek legmélyebb pontjai a 10-11 évekre esnek, annak bizonyosságául, hogy ezen években a leg-ritkábban kevernek a gyermekek feleleteikbe érzelmi elemeket, A 15-18 éves korra esik a másik hullám, amely az előbbivel ellentétben emelkedő jellegű s a hullám teteje a 16-17 éves korra esik, annak bizonyosságául, hogy leginkább a 16-17 éves korban hajlandó a gyermek arra, hogy gondolatait érzelmi tónusokkal ruházza fel.

Világosabbá válik az érzelmi s értelmi feleletek fejlődéstani viszonya, ha az érzelmi feleletek görbáját összehasonlítjuk a 2. táblázatban közölt objektív-konkrét feleletek s az általános feleletek görbéivel. Ez összehasonlításból az látszik, hogy az érzelmi feleletek görbéje ellentétesen halad az objektív-konkrét feleletek görbéjével. de meglehetősen párhuzamosan vonul az elvont feleletek görbéjével.

Mind e jelenségek fontos fejlődéstani törvényekre mutatnak. (Lásd a következő fejezetet!)

Fejlődéstani tételek.

Ezek a feldolgozott adatok alkalmasak arra, hogy azok alapján a lelki fejlődés néhány általános jelenségére utaljunk,

1. Az értelmi fejlődés szempontjából *a 7-8 éves kor*

átmeneti jellegű, amelynek erős szubjektivitása mellett már a reális konkrét gondolkodás is érvényesül.

2. A tiszta külső tapasztalatokon felépülő s konkrét módon gondolkodó reális korszak átlag a 9 éves korban kezdődik ugyan, de ez évben a gyermek szellemi élete még sok szubjektív elemet tartalmaz. A tiszta empirizmus csak a 10 éves korban bontakozik ki teljesen s még a 11 éves korban is megtartja tiszta jellegét. A 12-13 éves korban fölmerülő reflexív elemek még mindig nem gyöngítik meg az empirikus gondolkodás erejét, csak mélyítik annak tartalmát. Csak a 14 éves korban, a kezdődő pubertás évében, kezd rohamosan veszíteni erejéből a külső tapasztalatra törekvő konkrét gondolkodás, anélkül, hogy uralkodó jellegét elveszítené.

Megjegyzendő, hogy a 13-14 éves korban az értelmi fejlődés főjellemvonása nem abban áll, hogy az általánosító gondolkodás megkezdje a felszínre törekvését, hanem, hogy az elme a gondolatokat aprólékosan elemzi, részletezi, amint arra az előbbi fejezetekben rámutattam. Az elme ezen elemző műveleteinek ki-fejlődése képezi a 9-12 éves kor empirizmusának természetes folytatását. Az általánosító elmeműveletek pedig előkészítői a következő korszaknak.

Hogy az empirikus gondolkodás korában az elme elemző tevékenysége folytonos fejlődést mutat s hogy különösen a 13-14 éves korban meglehetősen intenzitást ér el. kitűnik a részletező típus fejlődési adataiból.

Azt találtam, hogy a 9 éveseknek csak 1 % -a részletező, a 10 éveseknek 5.1%-a, a 11 éveseknek 13.3%-a, a 12 éveseknek 24%-a, a 13 éveseknek 34%-a, a 14 éveseknek 42.7%-a.

3. Az elmeműködéseknek azon irányváltozása, amely a pubertász következtében jön létre, az esetek legnagyobb részében a 14 és 15 év közé esik. A gyermekben az empirizmus helyett a reflexek s a konkrét gondolkodás helyett az általánosító elmeműveletek válnak uralkodókká s ez az átalakulás oly rohamos, hogy 2 év alatt teljesen végbemegy, úgy, hogy a 16 éves korban már eléri virágzását. Az általános elmeműveletek azonban az ifjúra nézve igen gyakran nem az eszmei tartalmat, hanem a sablont, a konkrét elmeműveletektől való idegenkedést jelentik. A pubertással járó ezen értelmi átalakulásról világos képet nyújt a háború okáról adott feleletek statisztikája. Ha ezen feleletek három értelmi típusáról (szubjektív, konkrét-objektív, elvont) szóló adatok középértékét kiszámítjuk, egyrészt a 9-14. évekre, másrészt a 15-18 évekre vonatkozólag, úgy a következő szembeállítást kapjuk:

	Szubjektív típus	Objektív- konkr. típus	Reflexív típus
9-14 éveseknél	4.8%	77.2%	18%
15-18 éveseknél	—	25%	75%

Tehát a konkrét és az elvont elmeműködések a gyermek és a serdült korban a számtani középértékeknek megközelítőleg-a fordítottját mutatják.

4. Azon törvény, hogy a lelki fejlődések menete hullámos vonalat mutat, nemcsak az alsóbb gyermeki életkorokra, hanem a magasabb fokokra is érvényes. Egy bizonyos elmeirányzat föllép, fejlődése fölfelé haladó irányt mutat, bizonyos idő múlva eléri fejlődésének tetőfokát, hogy idővel alacsony színvonalra süllyedjen le. A fejlődés hullámvonalára vonatkozó tételt tehát

így is mondhatjuk: *az elmebeli működések fejlődése szélsőségek felé mozgó irányt követ.*

Világosan mutatják a fejlődés ezen törvényét a háborús feleletek értelmi típusainak görbéi. A konkrét-objektív elmeműveletek a 8 éves kor 60%-tól rohamosan emelkednek számban és erőteljességben úgy, hogy a 10 éves korban már eléri a csúcspontot. Az elmeműködések ezen empirikus iránya uralkodó marad a 13 éves korig. Innentől fogva rohamosan hanyatlik s a serdült korban úgyszólván megsemmisül, hogy a serdülés teljes befejezése után (a 19 évtől kezdve) újra erőre kapjon.

Az absztrakt elmeműködések fejlődése szintén hullámvonalat alkot. Görbéje tipikusan mutatja valamely lelki képesség természetes fejlődésének fázisait. Lefolyásában négy szakaszt különböztetünk meg:

a) *Az előkészítő periódust*, a fejlődést feltüntető görbén A-B (2. táblázat), „amely alatt az elvont elmeműveletek szórványos, csak bizonyos provokált esetekben fordulnak előbb önállóan, egyébként csak a konkrét elmeműveletekkel kapcsolatosan, azok részei gyanánt” mutatkoznak, Ezen időszakban az általánosító elmeműveletek lassan fejlődnek. Ez tart a 9-13 éves korig.

b) *A rohamos fejlődés szakasza*: B-C, amely alatt az általánosító elmeműveletek a konkrétok fölött túlnyomóan erőre kapnak. Ez tart a 13-16 évig.

c) *A virágzás időszaka*: C-D, amikor az ifjú az általános szólamokat s fejtegetésmódokat különös előszeretettel el. sokszor a világosság rovására is, használja. Előadásmódja gyakran patetikus, szereti a nagy szavakat. Ez a periódus tart a 16-18 éves korig.

d) *A hanyatlás időszaka:* D-x, amely a 19 éves korban kezdődik meg. Ekkor a gondolkodásmód ismét reálisabbá, konkrétebbé s elemzőbbé kezd válni.

5. Egyrészt abból az ellentétes viszonyból, amely az érzelmes feleletek s a konkrét-objektív tartalmú feleletek között van, másrészt azon párhuzamosságból, amely az érzelmes feleletek és az elvont feleletek görbéje között fennáll, vonhatók le a következő fejlődéstani tételek (lásd a 3. táblát):

a) A 9-14 éves gyermekkorban a gyermek elmeműveleteit sokkal inkább a külső tapasztalatok vagy az *emlékezet* konkrét tényei indítják- meg s irányítják, mint a kedélyhangulatok. Általában mondhatjuk, hogy az empirizmus nem kedvez a kedélyállapotok kifejlődésének s megszilárdulásának; a kedélymozgalmak csak a 13-14 éves korban kezdenek intenzívebbé válni.

b) Az elvont elmeműveletek s a kedélyfolyamatok kialakulása, bensősége és tartalmassága között szoros viszony, kölcsönös hatás van. Az elmélkedő gondolatműveleteket többnyire hangulatok indítják meg s irányítják. Viszont az érzelemfolyamatokat ezek a befelé irányuló elmeműveletek teszik mélyebbekké, tartalmasabbakká s állandókká, egyszóval ezek fejlesztik ki az érzelemfolyamatokat igazi kedélyállapotokká. E szoros viszonynál fogva az érzelmes állapotok ugyanakkor érik el virágzásukat a serdült korban, mint az elme általánosító irányzata, vagyis a 16 év körül. Tehát míg az első szubjektív fejlődési szakot (3-8 éves kor) a képzeleti elmetevékenység hozza létre, addig a másodikat (15-18 éves kor) a reflexív elmeműködések.

II. KÉRDÉS.

MI TETSZETT LEGJOBBAN A HÁBORÚ ESEMÉNYEIBŐL?

A feleletek száma és feldolgozásának módja.

A gyermekeknek feladott második kérdés volt:

a 8-14 évesek számára: „*Mi tetszett legjobban a háború eseményeiből? Miért?*”

a 15-18 évesek számára: „*Mi hatotta meg leginkább lelküket a háború eseményeiből? Miért?*”

A kérdés feladásának kettős célja volt:

a) világosságot vetni a *gyermek érdeklődésére a háború iránt.*

b) vizsgálni azt a *hatást*, amelyet a háború a gyermek lelkére kifejtett.

Az adott feleletek sokoldalú és mély bepillantást engedtek a gyermekek lelkébe. Világosan mutatták a gyermek érdeklődésének természetét a háború iránt s feltárták a háború által kifejtett hatást is.

A kérdés szerencsés volt azért is, mert nem kötötte meg a gyermek gondolkodását egy irányban sem s a gyermekek lelkében mind az értelmi, mind az érzelmi hatások szabadon nyilvánulhattak, A kérdés egyenlő mértékben fogta ugyan meg a gyermeknek értelmi, érzelmi és erkölcsi erőit, mégis leggazdagabbaknak s legtartalmasabbaknak mutatkoztak a feleletek erkölcsi

szempontból. Ez azt bizonyítja, hogy a háború a gyermekeknek főleg az erkölcsi érzelmein és felfogásán hagyott mélyebb nyomokat, A második kérdésre adott feleleteket tehát tárgyalni fogom

1. az értelmi,
2. az általános érzelmi és
3. főleg az erkölcsi hatás szempontjából.

Esetleges félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy miként az első kérdés tárgyalásakor

- 1, csakis a fiúk feleletei kerültek feldolgozás alá;
- 2, a gyermekek feleleteiket az 1914, november vége és március eleje közti időben adták le, ami természetes módon látszik meg a feleletek tartalmán és hangulatán.

A feleletek feldolgozásában ugyanazon módszert követtem, mint az első kérdésre adott feleleteknél- Megtörtént tehát

1. a feleletek osztályozása az életkorok szerint,
2. a feleletek csoportosítása az egyes fejezetekben, feltüntetett tárgyi szempontok s lélektani típusok szerint.

Feldolgozás alá kerültek a jászberényi és gyulai elemi fiúiskolák, továbbá a jászberényi állami, a győri róm. kat. s a békési ref. főgimnáziumok tanulóinak feleletei; összesen 1105 felelet, amelyek évfolyamok szerint a következőkép oszlanak meg:

8 éves tanulók feleletei kitesznek 25-öt,	
9 " " " " 90-et,	
10 " " " " 106-ot,	
11 " " " " 136-ot,	
12 " " " " 161-et,	
13 " " " " 134-et,	
14 " " " " 133-at,	

15 éves tanulók feleletei kitesznek 86-ot,	
16 „ „ „ „	93-at,
17 „ „ „ „	70-et,
18 „ „ „ „	52-öt,
19 „ „ „ „	19-et.

Értelmi hatás.

A feleletek az értelmi fejlődés fokai szerint.

Itt is, miként az első kérdésnél, azt a viszonyt kívántam földeríteni, amely a feleletek s az *értelmi fejlődés* között van. Ez a kérdés (mi tetszett legjobban a háború eseményeiből?) inkább irányul ugyan az érzelmek felé, mint az első kérdés (mi az oka a háborúnak?), mégis vonatkozik annyira az értelemre, hogy a ráadott feleletekből az értelmi fejlődés menete ép úgy megállapítható volt, mint az első kérdésnél. Nem látszott továbbá fölöslegesnek az első kérdés fejlődéstani eredményeinek ellenőrzése.

A feleletek csoportosítása egészen azonos szempontok szerint történt, mint az első kérdésnél, vagyis megkülönböztettem *szubjektív*, *objektív-konkrét* és *elvont* feleleteket. Éppen ezért mellőzöm e típusok újabb lélektani meghatározásait. (L. a 43-48. lapokat.) Elegedőnek vélem, hogy a csoportosítás jogosultságát néhány példával illusztráljam.

1. *Szubjektív feleletek*, a) A gyermekek szubjektív észrevételei: „Nekem legjobban tetszett az édes apám puskája.” (8 éves.) – „Nekem legszebb az érem,” (9 éves.) – „A magyarok bevették Varsót. Azért tetszik, mert nem kell már tovább mérgeledni a magyaroknak.” (10 éves.) – b) Sematikus feleleteket nem talál-

tam. – c) Fantasztikus feleletek: „Mikor a magyar katonák az oroszokat a Visztulába belekergették ágyústól együtt, akkor egy ügyes bűvár ment be és sok ágyút húzott ki és ami kincs volt a vízben, kihozta, stb.” (10 éves.)

2. *Objektív-konkrét feleletek*, a) „Hogy Belgrádot bevettük.” (11 éves.) – „Hogy a magyarok Sabácot elfoglalták.” (12 éves.) – „Mikor az U3 német tengeralattjáró elsüllyesztett három angol hadihajót,” (12 éves.) – b) Részletezők: „A magyarok az oroszokat becsalták a Kárpátokba és maguknak olyan helyet készítettek, hogy onnan kényelmesen lövöldözhettek az ellenségre . . . stb.” (12 éves.) – „Hindenburg tábornok óriási győzelme a Mazuri-tavaknál, mert az oroszokat bekerítette és a seregüknek, legnagyobb részét elfogta.” (14 éves.)

3. *Elvont feleletek*, a) Érzelmes típus: „Az U9 vitéz bátorsága, mert halálra szántan annyi hajót elsüllyesztett.” (17 éves.) – „A németek meglepően gyors előnyomulása, ami az egész világot bámulatba ejtette.” (15 éves.) – „A bűn és az igazság harca. Az igazságért küzdő fél mennyi sikerrel dicsekedhetik, míg a bűnösöket pártoló fél lassan és biztosan elvérzik . . . stb.” (16 éves.) – b) Intellektuális típus: „Leginkább a huszárroham ragadta meg figyelmemet, akiket vörös ördögöknek neveznek.” (15 éves.) – „Azok a roppant nagy mozsarak, amelyeket a németek és osztrákok találtak f el. mert ezek tették lehetővé, hogy Belgiumot és ennek várait oly hamar elfoglalják.” (17 éves.)

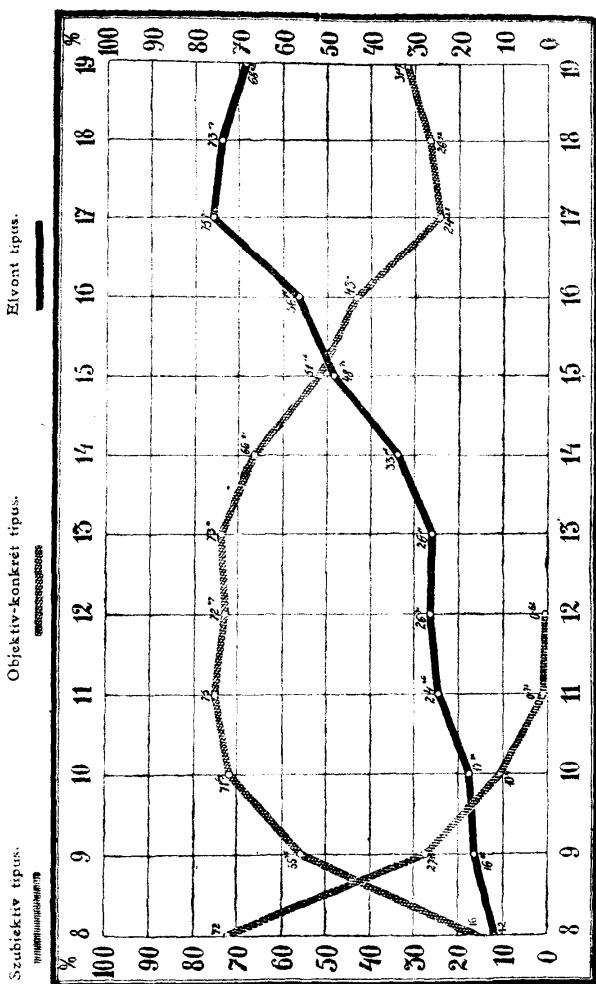
Eredmények. A három fő típus feleleteinek abszolút és relatív számait a 4. és 5. táblázatok tüntetik fel.

Ha összehasonlítjuk ezen két táblázatot az 1. és 2.

IV. TÁBLA.
Az értelmi fejlődés menete.
Az értelmi fejlődés menete.

Életkor	Tanulók száma	Szubjektív feleletek	Objektív-konkrét feleletek	Abstrakt feleletek
8 évesek	25	18 72 ⁰ / ₁₀₀	4 16 ⁰ / ₁₀₀	3 12 ⁰ / ₁₀₀
9 „	90	25 27·7 ⁰ / ₁₀₀	50 55·5 ⁰ / ₁₀₀	15 16·6 ⁰ / ₁₀₀
10 „	106	11 10·4 ⁰ / ₁₀₀	76 71·6 ⁰ / ₁₀₀	19 17·9 ⁰ / ₁₀₀
11 „	136	1 0·73 ⁰ / ₁₀₀	102 75 ⁰ / ₁₀₀	33 24·2 ⁰ / ₁₀₀
12 „	161	1 0·62 ⁰ / ₁₀₀	117 72·6 ⁰ / ₁₀₀	43 26·7 ⁰ / ₁₀₀
13 „	134	—	99 73·8 ⁰ / ₁₀₀	39 26·9 ⁰ / ₁₀₀
14 „	133	—	89 66·9 ⁰ / ₁₀₀	44 33 ⁰ / ₁₀₀
15 „	86	—	44 51·1 ⁰ / ₁₀₀	42 48·8
16 „	93	—	40 43 ⁰ / ₁₀₀	53 56·8 ⁰ / ₁₀₀
17 „	70	—	17 24·2 ⁰ / ₁₀₀	53 75·7 ⁰ / ₁₀₀
18 „	52	—	14 26·9 ⁰ / ₁₀₀	38 73 ⁰ / ₁₀₀
19 „	19	—	6 31·5 ⁰ / ₁₀₀	13 68·4 ⁰ / ₁₀₀

V. TÁBLA.
A gyermek értelmi fejlődése.



táblázattal, úgy azonnal szembetűnik a két kérdésre adott feleletek eredményeinek egyező volta. A görbék haladása majdnem azonos, ami *megerősíti a hamm típus, a szubjektív, az objektív-konkrét s az elvont típus fejlődésének amott megállapított törvényszerűségét*. Ami nevezetesebb eltérés a két eredmény között van, az a két kérdés természetéből folyik.

1, Az első különbség a két fejlődéstani táblázat között, hogy a 8, 9 és 10 éves korban a szubjektív természetű feleletek a második kérdésnél jóval nagyobb arány szerint fordulnak elő, mint az első kérdésnél. Ennek oka bizonyára, hogy maga ez a kérdés: „Mi tetszett leginkább a háború eseményeiből?” – inkább szubjektív természetű, mint az első kérdés: „Mí a háború oka?” Ennek a szubjektív iránynak lehet tulajdonítani bizonyára azt a tényt, hogy az objektív konkrét feleletek a számbeli maximumot nem a 10 éves korban (miként az 1. kérdésnél), hanem egy évvel később, a 11 éves korban érik el.

^ 2. Másik figyelemreméltó különbség a két fejlődéstani ábra között, hogy az utóbbinál, t. i. a „Mi tetszett leginkább a háború eseményeiből” című kérdésnél az elvont- feleletek az objektív-konkrét feleletek felett nem a 14 éves kor után, hanem egy évvel később, a 15 év után érik el a számbeli fölényt. Ennek megfelelően az elvont típus virágzásának kora is egy évvel később, a 17 éves korban lép föl.

Ennek a körülménynek az oka valószínűleg szintén a kérdés természetében van. Ez a kérdés: „Mi tetszett legjobban a háború *eseményeiből*?” – sokkal inkább utalja az elmét konkrét gondolkodásra, mint az előbbi kérdés: „Miért van most háború?” Ezen felfogás mel-

lett bizonyít az a tény is, hogy a második kérdésre adott elvont feleletek száma általában kisebb, mint a háború okáról adott elvont feleleteké.

Azzal az érdekes jelenséggel, hogy a 12 éves korban csökken a konkrét gondolkodás ereje, ellenben az elvont gondolkodás emelkedő hullámot mutat, mind a két kérdésre tartozó ábrán találkozunk. E jelenséggel, amely, úgy látszott, hogy nem véletlen természetű, később fogunk foglalkozni,

A gyermekek tárgyi érdeklődése.

Igaz ugyan, hogy az érdeklődés irányára a legnagyobb befolyással az elmeműveletek alakja van. Tehát, amikor a szubjektív, az objektív-konkrét és az elvont elmetípus fejlődéstani értékét megállapítottuk, ugyanakkor meghatároztuk azt is, hogy mily irányban érdeklődik a gyermek a különböző életkorokban a háború iránt. A megállapított fejlődéstani eredményekből a jelen esetben is megállapíthatjuk, hogy a gyermek érdeklődése a 8-19 éves korban mily módon nyilvánul meg a háborúval szemben. Megjelölhetjük a következő jelenségeket:

1. A 8 éves koron alul, tehát az 5-7 éves korban, a gyermek érdeklődése még alig terjed túl az őt közvetlenül körülvevő családon és társadalmon. Ezért a háború hullámaiból is annyit lát és érez meg, amennyi azokból az ő közvetlen környezetéhez eljut. A 7 éven alul a gyermeket az egész háborúból csak az apjának a puskája, egyenruhája vagy a bátyjának az érme s a hasonló jelenségek érdeklik.

2. A 8-dik és a 9-dik években, mint egy átmenő kor

éveiben, a gyermek még mindig a szubjektív benyomások hatása alatt áll, azonban már mindinkább kezd figyelme a háborúnak a rajta kívül eső eseményei iránt fordulni.

3. A 9 éves korban (az intelligensebbeknél korábban] kezdődik tulajdonképpen a háború iránt való tárgyas érdeklődés, De a tárgyas érdeklődés sem terjed ki eleinte egyébre, mint az esemény pusztá felfogására. Megelégszenek például azon kijelentéssel, hogy nekik Belgrád bevétele tetszik, de hozzá indokolást nem fűznek. Csak későbbben, a 11-12 éves korban fogják fel az esemény okát, jelentőségét. Ekkor tehát már indokolást fűznek az esemény megjelöléséhez. Például azért tetszik Belgrád bevétele, mert Szerbia fővárosa vagy mert valamikor a magyaroké volt.

4. A 13-14 éves korban nem változik a gyermek értelmi érdeklődésének iránya, csak akként módosul, hogy a gyermek, amiként azt már az első kérdés kidolgozásában kimutattam, szereti az eseményeket, azok okait, következményeit aprólékosan részletezni.

5. A 15 éves koron túl, főleg a 16-17-18 éves korban többnyire mellőzi az események konkrét megjelölését s különös előszeretettel általánosan jelöli meg azokat. Tehát nem valamely csata köti le az ő érdeklődését, hanem a „németek előnyomulása”, „Hindenburg és Dankl sikerei”. De különös figyelmet fordítanak az *események értelmi és erkölcsi indító okaira* s ezek megjelölésére. Ez utóbbi jelenségre később visszatérünk.

„Félreértések kikerülése végett nem tartom feleslegesnek egyszer s mindenkorra annak hangsúlyozását, hogy az intelligencia foka lényegesen módosítja az ér-

deklódés irányának korábbi vagy későbbi fejlődését. Az intelligencia foka szerint valamely érdeklődési irány egyes gyermekeknél 1-2 évvel korábban vagy későbbben léphet fel a normálisnál. Ezért az életkorok megjelölése csak átlagos értékű.

A háború iránt való *tárgyi érdeklődés* viszonyaira nem derít teljes világosságot az érdeklődés alaki irányainak kimutatása. Szükségesnek látszik e célból annak felkutatása is, hogy *mely háborús események kötik le a gyermekek háborús érdeklődését*. Különösen abból a szempontból látszik szükségesnek az adatok ily irányú vizsgálata, hogy kimutathassuk a külső tényezők hatását az érdeklődésre.

Az érdeklődést lekötő konkrét események kérdésébe világosságot deríteni nem könnyű dolog, mert a gyermekek érdeklődése rendkívül szétágazó. A megvizsgált 1051 gyermek érdeklődése 46 esemény, illetőleg eseménycsoport között oszlik meg.

Hogy a téves ítéleteket elkerüljük, ismernünk kell az illető iskolák adatgyűjtéseinek idejét. A győri gimnázium gyűjtött 1914. nov. 30-án, a békési gimnázium december 13-15-én, a jászberényi gimnázium december 16-án, s az elemi iskolák gyűjtése 1915. február 13-20-ika közé esett. Tehát az összes gyűjtések megelőzték a nagy kárpáti harcokat és az 1915-diki dicsőségteljes nyári hadjáratot.

A 46-féle esemény közül a magyar gyermekek a következő 10-et jutalmazták meg érdeklődésük és elismerésük cserkoszorújával:

Belgrád bevételét 196 felelettel.

az oroszok kiverését a Kárpátokból 67 felelettel.

a 42-es ágyúkat 50 felelettel.

a mozgósítás eseményeit 47 felelettel.

Przemysl védelmét 43 felelettel.

Antwerpen elfoglalását 40 felelettel.

orosz foglyok ejtését 31 felelettel.

Sabác bevételét 30 felelettel.

Hindenburg győzelmeit 28 felelettel.

Namur, Lüttich elfoglalását 26 felelettel.

Ezen kis adatsorra vetett pillantás igazolja azt a tételt, amit a köztapasztalat is bizonyít, hogy a gyermek tárgyi érdeklődésének vezető motívumai:

az időszerűség

és az események kimagasló értéke.

Azonban ezen két motívum nem kizárólagos értékű. Mert pusztán az aktualitásból vagy az események nagyságából nem lehet megmagyarázni, hogy Sabác bevétele miért foglal el előkelő, helyet a gyermekek érdeklődésében; hogy az elemi iskolás (9-12 éves) gyermekek miért érdeklődnek oly élénken Belgrád bevétele iránt még február közepén is, amikor Belgrádot már régen elvesztettük s hogy a nagyobb (15-18 éves) gimnáziumi tanulók érdeklődése Belgrád iránt miért lanyhább még december közepén is, amikor Belgrádot elfoglalva tartottuk, mint a kisebb tanulóké. Ezek a tények valószínűvé teszik azt a következtetést, hogy a gyermekek érdeklődésének tárgya az időszerűségek és az esemény kimagasló- nagyságán kívül még:

érzelmi hatásoktól

és fejlődéstani viszonyoktól is függ.

Ez utóbbi két tényező kutatásának felderítése végett szükségesnek látszott az adatoknak *érzelmi* és *fejlődéstani* alapon való csoportosítása. Két fő csoportba osztottam az eseményeket.

I. A (magyar) gyermeket közvetlenül érintő események:

szerbiai események,
az orosz hadjárat eseményei,
a magyarok győzelmes tettei.

II. A (magyar) gyermeket közvetve érintő események:

a németek hadi tettei.

Megjegyzendő, hogy a gyűjtés a Dardanellák ostroma előtt folyván le, a gyermekek figyelme „csekély mértékben fordult a törökök hadi tettei felé, mindössze 7 esetben volt ez az érdeklődés megállapítható. Ezt az adatot figyelmen kívül hagytam.

„A magyarok győzelmei általában” cím alá azokat a feleleteket csoportosítottuk, amelyekben a gyermekek csak általában jelölik meg tetszésüket. „Tetszett, hogy a magyarok győztek.”

Az adatoknak ez alapon való összeállítását a 6. tábla mutatja.

Szembe tűnő, hogy az első három oszlopnak számai, amelyek a szerbiai, az orosz hadjárat eseményeire s általában a magyarok győzelmére vonatkoznak, a 10-12 éves koron túl fogyó arányt mutatnak, ellenben a német hadi tettek eseményeinek adatai növekvő arányt. Még világosabban tűnik fel a számok ezen haladása, ha az első három oszlopot összefoglaljuk (I. Közvetlen hatások cím alatt) s úgy állítjuk szembe a 4-dik oszloppal (II. Közvetett hatások cím alatt). Ez összefoglalás eredményeit szintén a 6. ábra tünteti fel.

A 6. tábla utolsó két oszlopának összefoglaló eredményeiből kitűnik, hogy a gyermeket a 10-13 éves korban, a konkrét gondolkodás virágzó korában, kötik

VI. TÁBLA.

A gyermek érdeklődése a háború eseményei iránt.

A tanulók éve	Szerbiai események	Az orosz hadjárat eseményei	A magyarok győzelme általában	A németek hadi tettei	I. A (magyar) gyermeket közvetlenül érintő események	II. A (magyar) gyermeket közvetve érintő események
8 évek közül	24 ⁰ / ₁₀₀	4 ⁰ / ₁₀₀	—	—	93 ⁰ / ₁₀₀	—
9 évek közül	22 ⁰ / ₁₀₀	20·9 ⁰ / ₁₀₀	13·2 ⁰ / ₁₀₀	6·6 ⁰ / ₁₀₀	18·7 ⁰ / ₁₀₀	6·6 ⁰ / ₁₀₀
10 évek közül	36·9 ⁰ / ₁₀₀	34·2 ⁰ / ₁₀₀	18 ⁰ / ₁₀₀	13·5 ⁰ / ₁₀₀	29·7 ⁰ / ₁₀₀	13·5 ⁰ / ₁₀₀
11 évek közül	44·8 ⁰ / ₁₀₀	18·9 ⁰ / ₁₀₀	56 ⁰ / ₁₀₀	5·6 ⁰ / ₁₀₀	23·1 ⁰ / ₁₀₀	5·6 ⁰ / ₁₀₀
12 évek közül	30·6 ⁰ / ₁₀₀	21 ⁰ / ₁₀₀	12 ⁰ / ₁₀₀	13·8 ⁰ / ₁₀₀	21·2 ⁰ / ₁₀₀	13·8 ⁰ / ₁₀₀
13 évek közül	22·4 ⁰ / ₁₀₀	9·1 ⁰ / ₁₀₀	4·2 ⁰ / ₁₀₀	14 ⁰ / ₁₀₀	11·9 ⁰ / ₁₀₀	14 ⁰ / ₁₀₀
14 évek közül	16·8 ⁰ / ₁₀₀	16·8 ⁰ / ₁₀₀	2·1 ⁰ / ₁₀₀	23·1 ⁰ / ₁₀₀	11·9 ⁰ / ₁₀₀	23·1 ⁰ / ₁₀₀
15 évek közül	12·1 ⁰ / ₁₀₀	13·2 ⁰ / ₁₀₀	3·3 ⁰ / ₁₀₀	15·4 ⁰ / ₁₀₀	9·5 ⁰ / ₁₀₀	15·4 ⁰ / ₁₀₀
16 évek közül	15 ⁰ / ₁₀₀	7·2 ⁰ / ₁₀₀	—	22·5 ⁰ / ₁₀₀	7·4 ⁰ / ₁₀₀	22·5 ⁰ / ₁₀₀
17 évek közül	1·4 ⁰ / ₁₀₀	11·2 ⁰ / ₁₀₀	—	16·8 ⁰ / ₁₀₀	4·2 ⁰ / ₁₀₀	16·8 ⁰ / ₁₀₀
18 évek közül	9·5 ⁰ / ₁₀₀	1·9 ⁰ / ₁₀₀	—	23·6 ⁰ / ₁₀₀	3·8 ⁰ / ₁₀₀	23·6 ⁰ / ₁₀₀
19 évek közül	20·8 ⁰ / ₁₀₀	10·4 ⁰ / ₁₀₀	—	41·6 ⁰ / ₁₀₀	10·4 ⁰ / ₁₀₀	41·6 ⁰ / ₁₀₀

le majdnem kizárólag az ő faji és nemzeti érzését közvetlenül érintő események. A 14 éves koron túl már kibővül és megoszlik a gyermek érdeklődése, átlépi a faji és nemzeti érzés korlátait, ekkor a faji érzés szempontjából szubjektív érdeklődés a tárgyiasan mérlegelő érdeklődésnek ad helyet. Ez a tünemény nem jelenti a nemzeti érzés csökkenését, hanem, hogy az ifjú képes a különböző eseményeket oki összefüggésbe állítani s magasabb szempontok szerint megítélni.

Érzelmi hatás.

Vizsgálandó, hogy általában miként hatott a háború a gyermek érzelmvilágára. Keresnünk kell, hogy a kedv és az öröm érzelmeit váltotta-e ki belőlük vagy inkább a kedvetlenséget és fájdalmat; vajjon fokozta-e az ő testi és lelki tevékenységüket vagy inkább csökkentette. Más szóval ezen cím alatt a háború biológiai hatását kell vizsgálnunk.

Ennek a hatásnak a megállapítására két csoportba osztottam a feleleteket.

1. Az egyik csoportba tartoznak azok a feleletek, amelyekből a háborúnak a gyermekek hangulatát, élettevékenységét fokozó hatása tűnt ki. Ez az a hatás, amelyet Kant *sthenicus*-nak nevez, mi mondjuk egyszerűen *felemelő hatásnak*.

2. A háború másik hatása abban áll, hogy a gyermek érzelmeinek hangulati erejét s ezzel együtt élettevékenységeit csökkenti. Ezt a hatást mondjuk *lesújtónak* vagy Kant szerint *asthenicusnak*. Az ezen természetű feleletek alkotják a második csoportot.

Már a feleletekbe való rövid betekintés meggyőző bár-

kit arról, hogy a gyermekek hangulatát nagy mértékben fokozta a háború. Megerősítheti ezen benyomást a feleletek pontos vizsgálata. A gyermekek összes feleleteinek 93%-ában volt megállapítható a felemelő hatás. Ez a hatás természetes is, mert a háború szolgálhatja mindazon elemeket, amelyek természetes módon kötik le a gyermek érdeklődését: a nagy küzdelmeket vagy sikereket, a csodaszerűséget, a titokzatosságot (miszticismust), az emberfeletti erő kifejtést, a neki imponáló erényeket, egyszóval mindazon tényezőket, amelyek a hőskölteleményekben is lelkesítik az ősembert. A gyermek, különösen a 10-14 éves korban, a háború legvéresebb eseményeiben is annak nem rettetességét, hanem a lelkesítő, a tetterőt fokozó hatását érzi. Jellemző példája ezen hangulatemelő hatásnak egy 11 éves gyermeknek (reáliskolai tanuló Budapesten) verse, amelynek címe: „A tarnovi legenda”. E versben, amelyet a gyermek valószínűleg Kis Menyhértnek „A cesticowai legenda” című költeményének hatása alatt írt, ilyen részletek vannak:

Szép ez a rét máskor is napkeltekor látva,
De százszor gyönyörűbb most piros vérben ázva.

A gyermek tovább gyönyörködik „a vérharmatos fűben”, „a számtalan holttestben” s hogy miért teszi ezt, megmagyarázza a vers egy további részlete:

S ekkor valami érdekeset látott (a nap),
Mert mint egy kísértet felkelt egy halott,
Két ujját feltartva Lemberg felé mutatott.

Azonban a gyermeknek ez a küzdelem- és győzelemimádata nem mutatkozik minden korban egyenlő erővel. Fejlődéstani szempontból érdekesnek találtam azt a kérdést, hogy az érdeklődésnek ez az iránya, mely

korban uralkodik inkább a gyermek érzelmei és mely korban kevésbé. E célból összeállítottam a sthenicus és asthenicus hatás százalékszámait életkorok szerint. A kapott adatokat a 7. számú ábra tünteti fel.

A felső görbe mutatta a háború felemelő hatását, az alsó görbe a lesújtó hatását.

E grafikon szemléléséből kitűnik, hogy a felemelő hatás a 11-12-13 éves korban éri el tetőpontját, amikor az úgyszólván kizárólag uralkodik a gyermek lelken, tehát azon korban a legerősebb, amikor a gyermek társas játékaiban a küzdelem és napi foglalkozásában a külső tevékenység játsza a főszerepet.

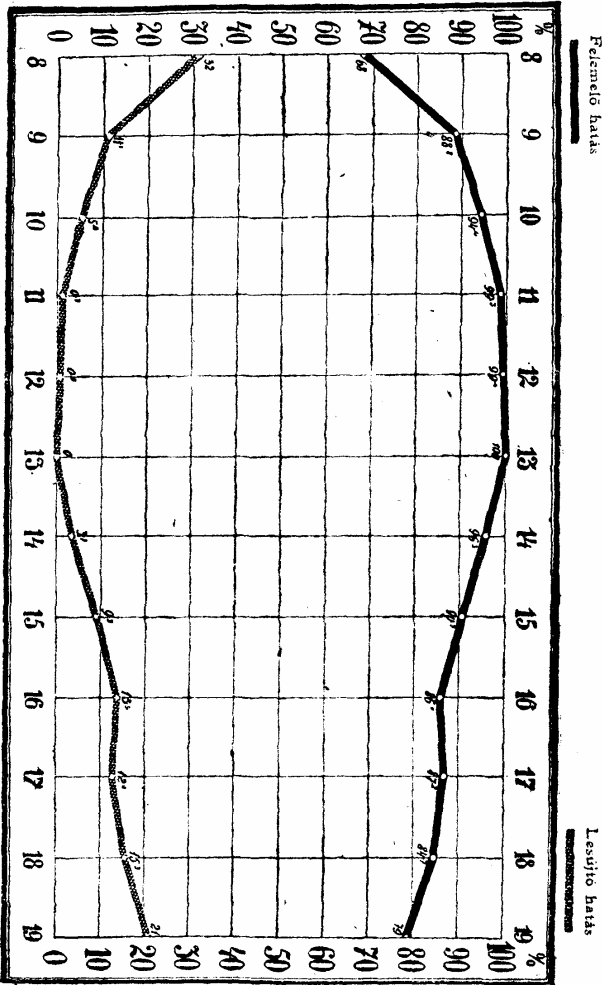
Ezzel szemben az asthenicus hatás a 8-9 éves korban és a 15 év és kortól fogva jelentkezik jelentékeny mértékben.

Ha a deprimáló hatásnak ezen sajátosságos jelentkezését meg akarjuk magyarázni, úgy először is vissza kell térnünk a 3. táblára, amelyen az érzelmes és elvont típusú feleletek görbéi láthatók. Ha a 3. és 7. tábla adatait egybevetjük, látjuk, hogy a háború lesújtó hatása azon években mutatkozik erősebben, amikor a gyermek lelke az érzelmek keletkeztetésére általában fogékonyabb. A két szélső határ, t. i. a 8-9 éves és a 15-18 éves kor, csakis ebben, az érzelmességben, hasonlít, egyebekben teljesen eltér egymástól, minek következtében az asthenicus hatás egyéb okokra is vezethető vissza,

1. A 8-10 éveseknél a deprimáló hatás általában a *bajok ösztönszerű* megérzésén alapul. Ezt látjuk a következő feleletekben: „Nekem az tetszett volna, hogy ne lett volna háború.” (8 éves, atyja a háborúban.) — „Nekem az tetszett, mikor nem volt ilyen drágaság.”

VII. TABLA.

A háború hatása a gyermekek érzelmeire.



(9 éves.) – „Eddig semmi se tetszett, mert édes apám oda van a háborúban.” (10 éves.) – Ide tartoznak azok a feleletek is, amelyekben a baj megérezéséhez már ösztönszerűen erkölcsi érzelmek fűződnek. Ilyenek: „Nekem az tetszett, mikor nem estek el az emberek.” (8 éves, atyja a háborúban.) – „Én azt szeretném, hogy múlt volna el a háború, azért, mert nagyon sok ember elpusztul.” (10 éves,) – E példák is mutatják, hogy a 7-9 éves gyermek lehangoltsága részint a pillanatnyi benyomások érzelmi hatásának, részint kezdetleges erkölcsi felfogás eredménye.

2. A 15-18 éves korban észlelhető lehangoló hatás okai már összetettebbek, mint a kisebb korban.

a) Világosan látjuk a nyomait a gyenge idegzetnek, amelynek ellenálló képességét a nemi fejlődés zavarai csökkentették. Ilyen természetű feleletek: „A háborút nem szeretem, mert izgalmakkal jár.” (15 éves.) – „Rossz nézni a kétségbeesett arcokat, amiket a háború okoz.” (15 éves.) – „Szeretnék barlangban lakni, a világtól elzárva semmiről sem tudni. Az én lelkem anélkül is gyenge, a folytonos vérontás még szomorúbbá teszi azt.” (16 éves.)

b) A lehangoló hatásban szerepe van a felébredő kritikai szellemnek, kételkedésnek: „Mi haszna a háborúnak? Elhull az emberek színe-java s a vége legalább a jelen esetben, nem áll arányban a veszteséggel. Mennyi érték pusztul el.” (17 éves.) – „A mozgósítás hatott rám legjobban. Mert akkor marcangolta a kétség legjobban a szívünket, győzünk-e, nyerünk-e?” (18 éves.) – „A háború kitörése után fennen hirdettük, hogy a disznópásztorokkal mily könnyen bánunk el és a mi hadseregünket kiverték Szerbiából.” (18 éves.)

c) De az esetek túlnyomó részében a lehangoló hatás a fejlett erkölcsi érzésből származik, amelyet a 16--18 éves ifjú érzelmessége könnyen alakít át erős emberbaráti érzéssé, részvétté, szánalommmá. Ilyén példák: „Engem az hat meg, mikor a gyermekek siratják testvérjüket, az özvegyek férjüket, az árvák atyjukat. (15 éves.) – „Nagy baj, hogy szegény katonáink télen áznak, fáznak.” (17 éves.) – „A sebesült katonák szenvedése hatott meg. Nagy kegyetlenség az emberek gyilkolása.” (17 éves.)

Azonban az érzékenység és kételkedés csak fel-felébredő melléktüneménye a serdülő ifjú lelkének, e kor kimagasló jellemvonása az erő és a küzdelem, ami kitűnik a következő adatokból is.

A HÁBORÚ ERKÖLCSI HATÁSA.

Bevezetés.

Az adatgyűjtés anyagába való fölületes tekintésből is megfigyelhetjük, hogy a gyermekek legtöbbit és legmélyebben a háború erkölcsi oldalával foglalkoznak. Az adatfeldolgozás közben csakhamar meggyőződhetünk arról, hogy a begyűlt anyag valóságos kincsbányája az erkölcsi érzelmek gyermek-pszichológiájára irányuló kutatásoknak. Ezért a háború pszichológiájára és a gyermektanulmányra nézve egyaránt fontos az adatoknak erkölcsi szempontból való teljes és részletes feldolgozása. Azonban az anyag oly sok s a feldolgozása oly nagy gondot kíván, hogy a munka befejezésére csak hosszú idő múlva, talán évek múlva lehet gondolni. Jelenleg csak a második kérdés erkölcsi anyagának feldolgozásáról lehet szó. Mindenik kérdés adatai tartalmaznak erkölcsi anyagot, így a feldolgozott két kérdés is: „Mi a háború oka?” „Mi tetszett legjobban (mi hatotta meg leginkább lelküket) a háború eseményeiből?” De a két kérdés közül a második (Mi tetszett legjobban?) jóval gazdagabb erkölcsi tartalmú feleletekben, ezért csak az utóbbi kérdést dolgoztam most fel erkölcsi szempontból.

Általános erkölcsi hatás.

Elsősorban annak megállapítására törekedtem, mekkora volt általában az erkölcsi hatás, amelyet a háború a gyermekek lelkére kifejtett.

Ebből a célból a gyermekek feleleteit két főcsoportra osztottam. Az egyik csoportot alkották a feleletek, amelyek a háború valamely -eseményét regisztrálták anélkül, hogy annak bármiféle erkölcsi értéket tulajdonítottak volna vagy a legcsekélyebb hangulatváltás^s árultak volna el. Ezek voltak a *közömbös* feleletek. Ezekkel szemben, *erkölcsi jellegűeknek* vettem azokat a feleleteket, amelyeknek erkölcsi tartalma vagy legalább színezete megállapítható volt. Már ezen primitív kérdés eldöntéséhez gyakran finom megkülönböztetésekre volt szükség. Nem vehettem egyenlő értékűnek, ha a gyermek így fogalmazta meg feleletét: „Belgrád várát bevették.” Vagy így: „Belgrádot bevettük.” Míg az előbbi felelet emóció nélküli, teljesen tárgyilagos, addig az utóbbiban, Belgrádot bevettük, bizonyos hangulatemelkedés, szociális érzés észlelhető. Ezt tehát erkölcsi jellegű feleletnek vettem.

Ezen az alapon dolgozva, azt tapasztaltam, hogy az 1105 felelet közül 1015, tehát a gyermekek 91.9%-a mutatta az erkölcsi érzésnek több-kevesebb intenzitású színezetét. Adták pedig a gyermekek ez erkölcsi tartalmú feleleteket oly kérdésre, amelynek erkölcsi szuggesztív ereje csekély. Ezért már ezen adatból megállapítható, hogy *a háború a gyermekek erkölcsi érzéseire gyakorolta a legnagyobb hatást.* És éppen ebben rejlik *a háború hatalmas erkölcsnevelő értéke,*

amit soha semmiféle mesterséges nevelő eszközzel elérni nem lehetett volna.

Fölmerül az a lélektani s pedagógiai szempontból fontos kérdés, hogy az erkölcsi hatás mennyisége a korral miként változik, fogy vagy emelkedik, Ennek a kérdésnek eldöntése végett összeállítottam a, közömbös és az erkölcsi jellegű feleletek fejlődéstani táblázatát, (L. a 8. táblát.)

A 8. táblán közölt adatokból kitűnik, hogy a közömbös típusú feleletek száma a kor szerint fokozatosan csökken, ellenben az erkölcsi típusú feleletek száma gyarapodik. A fejlődésben a 9 éves és a 15 éves kor képez határvonalat.. A 8 éves korig, úgy látszik, a háború a gyermeki lélekre vagy egyáltalán nem fejt ki erkölcsi hatást vagy csak mulékonyan, Az erkölcsi hatás a 9 éves korban kezd általánossá és állandóvá válni. A 15 éves kortól fogva pedig majdnem kizárólag erkölcsi szempontból fogják fel a gyermekek a háborút, több-kevesebb erővel annak erkölcsi értékeit keresik. Kitűnik tehát a gyermekek feleleteiből, hogy a *háború erkölcspedagógiai hatása a korral növekszik ugyan, de tulajdonképpen a 15 éves kortól fogva válik nagy jelentőségűvé.*

*

A gyermekek erkölcsi érdeklődésének irányai (erények).

Amikor a háború erkölcsi hatásának nagy mértékét s ezen intenzív erkölcsi érdeklődés fokozatos kifejlődését megállapítottuk, véleményem szerint korántsem oldottuk meg az erkölcsi érdeklődés kérdését. Ezzel az eredménnyel csak -a makroszkopikus vizsgálódáson vagyunk túl. Számos kérdés vár még megoldásra, ame-

VIII. TÁBLA.
Kimutatás a közömbös és erkölcsi típusról.

Életkor	Közömbös típus	Erkölcsi típus
8 évesek	12 = 48 ^o / ₁₀₀	13 = 52 ^o / ₁₀₀
9 „	18 = 20 ^o / ₁₀₀	72 = 80 ^o / ₁₀₀
10 „	9 = 9·2 ^o / ₁₀₀	97 = 90·8 ^o / ₁₀₀
11 „	10 = 7·9 ^o / ₁₀₀	126 = 92·1 ^o / ₁₀₀
12 „	5 = 3·2 ^o / ₁₀₀	156 = 96·8 ^o / ₁₀₀
13 „	6 = 4·7 ^o / ₁₀₀	128 = 95·3 ^o / ₁₀₀
14 „	4 = 3·1 ^o / ₁₀₀	129 = 96·9 ^o / ₁₀₀
15 „	4 = 1·2 ^o / ₁₀₀	85 = 98·8 ^o / ₁₀₀
16 „	—	93 = 100 ^o / ₁₀₀
17 „	1 = 1·4 ^o / ₁₀₀	69 = 98·6 ^o / ₁₀₀
18 „	—	52 = 100 ^o / ₁₀₀
19 „	—	19 = 100 ^o / ₁₀₀
Középszám	8·1 ^o / ₁₀₀	91·9 ^o / ₁₀₀

lyek azonban már nem annyira a hatásnak erejére, mint inkább minőségére vonatkoznak. Mindenekelőtt meg kell világítanunk azt a kérdést, hogy a gyermek erkölcsi érdeklődése mely irányban, esetleg mely irányokban nyilvánult meg jobban s melyekben kevésbé. Másképp úgy is fogalmazható meg a kérdés: *a gyermekek a háború eseményeiben nyilvánuló erkölcsi értékek közül melyeket becsültek többre, melyeket kevésbé?*

Ebből a célból a feleletekben nyilvánuló összes erkölcsi elemeket kikerestem és csoportosítottam. Ilyen módon eljárva, teljesen induktív alapon, a gyermekek erkölcsi érdeklődésének a következő hét fő irányát állapíthattam meg:

- I. Győzelem,
- II. harciasság,
- III. tulajdon és jog,
- IV. becsület,
- V. vallásosság,
- VI. hazaszeretet,
- VII. altruisztikus érzelmek.

A *győzelem* erkölcsi értékeléséhez tartoznak a győzelem miatt érzett Öröm, emelkedett hangulat, a dicsőség érzése, a káröröm. A példákat lásd később.

A *harciasság* erkölcsi értékelései közé tartoznak a küzdelem nagybecsülése, a harci erények: bátorság, vitézség, hősiesség vagy ezek ellenkezője, a gyávaság.

A *tulajdon és jog* csoportjába tartoznak:

a) A területnagyobbodások vagy gyarapodások megbecsülései. Ilyen feleletek; „Tetszett Lüttich, Belgrád elfoglalása, mert gazdagabb lett Magyarország.” (H éves,)

b) A jogok kiterjedése, a történelmi jogok felújítása. Példák: „Nekem tetszett Belgrád elfoglalása, mert mienk volt,” (10 éves.) – „Belgrád elfoglalása, mert az ellenségé volt,” (11 éves.) – „Sabác elfoglalása, mért régen a magyarok vára volt,” (12 éves.)

c) Az igazság érzése: „Nekem tetszik az, hogy az igazságért harcolunk.” (10 éves.)

A becsületérvzés csoportjába tartoznak

a) Azok a feleletek, amelyek a bosszút, a büntetést, megalázást értékelik. Példák: „Nekem legjobban az tetszett, hogy azokat, akik a trónörököszt megölték, fölakasztották.” (10 éves.) – „Hogy megaláztuk a szerbeket.” (12 éves.) – „Hogy bosszúálló hadaink Szerbia ga hadára csapást mérték.” (15 éves.) – „Sabác bevételeimért megbüntettük a szerbeket.” (12 éves.)

b) Az erény és a gonoszság: hűség, kötelességtudás vagy az árulás, gyilkosság, becsstelenség. Példák: „Nekm legjobban tetszett Németország példás szövetségi hűsege. (15 éves ?) – „Az olaszok hűtlensége.” (16 éves) – „Hogy katonáink híven teljesítik kötelességüket.” (17 éves.) – „Belgrád bevétele, mert a szerb szemtelenkedett.” (12 éves.) – «Hogy a kutya, gyilkos Szerbia fővárosa eleseti” (11 éves.) – „Az orosz cár jellemtelensége, az, angolok anyagiás érdekhajhászása,” (17 éves.) – „Hogy az árulókat fölakasztották.” (10 éves.)

c) Férfiasság: „Németország férfias magatartása.” (18 éves.) – „Vilmos császár határozottsága.” (19 éves.) – „A német nép komolysága hazája sorsának lelkiismeretes felfogása.” (18 éves.)

Vallásosság. Ide tartozik Isten nevének emlegetése, imádkozás.

Hazaszeretet. Ezen csoportba foglaltam a faji érzést s a magasabb rendű nemzeti érzést. A példákat lásd később!

Az altruisztikus érzelmek. Ide soroztam a szimpatikus érzések, az emberszeretet, szolidaritás érzéseinek különböző megnyilvánulásait. A példákat lásd később!

Az adatokat, mint egyebütt, itt is két szempontból dolgoztam fel:

1. Megállapítottam, hogy az egyes erények mily arányban (százalékban) fordulnak elő az, összes gyermek feleleteiben; ezek a végösszegek.

2. Kiszámítottam, hogy az egyes erények arányszáma miként változik a feleletekben az életkorok szerint.

Mindakét viszonyról: 1. az egyes erények előfordulásának általános értékéről; 2. az egyes, erények fejlődéstani értékéről beszámolnak a 9. és 10. táblázatok. A 9. táblázat adataiból kitűnik, hogy a győzelemnek erkölcsi értékelése a feleletek 38.3%-ban, a harciaság 46.8%-ban, a tulajdon- és jog megbecsülés megbecsülése 3.7%-ban, a becsület értékelése 4.5% -ban, a vallásos érzés kifejezése 0.5% szerint s a hazaszeretet mint erkölcsi motívum 35.7% szerint s az altruisztikus érzések a feleletek 19%-ában fordulnak elő.

Eredmények.

Ez adatok világosan szemléltetik a háború-hatását a gyermeki lélekre.

Ha nem is a legnagyobb mértékben, de a legközvetlenebbül a *győzelem* hatja meg a gyermeket. Ez az ő

IX. TÁBLA.

Az erények fejlődéstani táblázata.

Tanulók éve	Győzelem erőfőcsei értékelté	Harcosság	Tulajdon és jog	Becsület	Vallásos- ság	Haza- szeretet	Altruist- érzelme
8 évesek	3 14·2 ^{0/0}	—	—	—	—	5 23·8 ^{0/0}	8 38 ^{0/0}
9 "	38 40·4 ^{0/0}	11 11·7 ^{0/0}	2 2·1 ^{0/0}	—	—	26 27·6 ^{0/0}	16 17·7 ^{0/0}
10 "	75 59·4 ^{0/0}	34 26·9 ^{0/0}	3 2·3 ^{0/0}	4 3·1 ^{0/0}	1 0·7 ^{0/0}	45 35·7 ^{0/0}	18 17 ^{0/0}
11 "	77 56·6 ^{0/0}	57 44·1 ^{0/0}	12 9·3 ^{0/0}	3 2·3 ^{0/0}	1 0·7 ^{0/0}	55 42·6 ^{0/0}	10 7 ^{0/0}
12 "	106 69·7 ^{0/0}	75 49·3 ^{0/0}	10 6·5 ^{0/0}	5 3·2 ^{0/0}	—	58 38·1 ^{0/0}	9 5·6 ^{0/0}
13 "	72 55·3 ^{0/0}	73 56·1 ^{0/0}	10 7·6 ^{0/0}	3 2·3 ^{0/0}	1 0·7 ^{0/0}	45 34·6 ^{0/0}	4 3 ^{0/0}
14 "	59 44·6 ^{0/0}	84 63·6 ^{0/0}	5 3·8 ^{0/0}	17 12·8 ^{0/0}	1 0·7 ^{0/0}	44 33·3 ^{0/0}	15 11·2 ^{0/0}
15 "	32 38 ^{0/0}	53 63·1 ^{0/0}	2 2·4 ^{0/0}	3 3·6 ^{0/0}	—	40 42·8 ^{0/0}	14 16·2 ^{0/0}
16 "	26 21·6 ^{0/0}	72 60 ^{0/0}	4 3·3 ^{0/0}	6 5 ^{0/0}	2 1·6 ^{0/0}	50 41·6 ^{0/0}	29 32·2 ^{0/0}
17 "	13 16·2 ^{0/0}	50 62·5 ^{0/0}	1 1·2 ^{0/0}	10 12·2 ^{0/0}	1 1·2 ^{0/0}	23 28·7 ^{0/0}	18 25·7 ^{0/0}
18 "	9 16·3 ^{0/0}	36 65·4 ^{0/0}	1 1·8 ^{0/0}	5 9 ^{0/0}	—	19 34·5 ^{0/0}	14 27 ^{0/0}
19 "	6 27·2 ^{0/0}	13 59·1 ^{0/0}	1 4·5 ^{0/0}	4 1·8 ^{0/0}	—	10 45·4 ^{0/0}	5 26·2 ^{0/0}
Középszámok	38·3 ^{0/0}	46·8 ^{0/0}	3·7 ^{0/0}	4·5 ^{0/0}	0·5 ^{0/0}	35·7 ^{0/0}	19 ^{0/0}

X. TÁBLA.

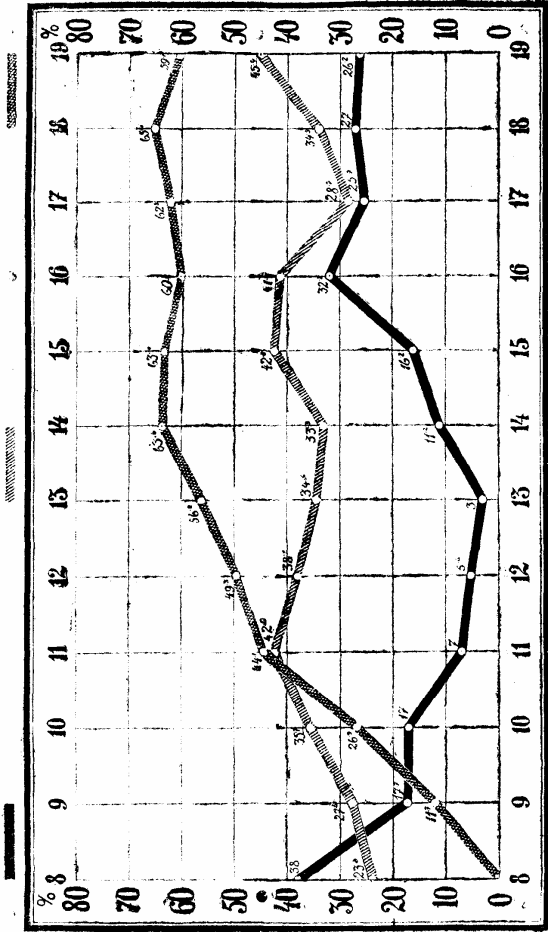
Az erények fejlődésének menete.

A feleletekben előforduló erkölcsi elemek százalékszámjai.

Altruisztikus érzelmek.

Hazafias érzelmek.

Harciaság.



érdeklődésének kimagasló tárgya, erre vágyik különösen. A győzelem iránti ezen érdeklődés egyik fő oka a gyermek gyakorlatias gondolkodása, amely minden cselekvésben a sikert, minden küzdelemben a győzelmet becsüli sokra, A győzelem szeretetének másik fő oka a gyermek hazafias érzelme, amely igen erős erkölcsi motívuma a gyermeki léleknek, amely különös mértékben táplálja a vágyat a győzelem iránt.

Az összes erények között a legnagyobb százalékkal (46-8) a *harciaság* szerepel. Úgy látszik, az ifjúságra a harcias küzdelmek és erények gyakorolták a legnagyobb hatást; ezeknek tényei kötötték le leginkább figyelmüket s érdeklődésüket. A harci küzdelmek merítik ki leginkább rájuk nézve a háború misztériumait, ezek ragadják őket csodálatra és lelkesedésre. Rajongva hajtják meg zászlójukat a magyar baka bátor rohama, a honvédhuszárok legendás támadása, a rettenthetetlenül előrenyomuló németek hadi oszlopai előtt; nekik a 42-es mozsár valóságos misztikus hős.

Természetes hatása ugyan a háborúnak az ifjúra u harc és a győzelem megbecsülése, mert a gyermek- és az ifjúkor a maga gyorsan bontakozó erőinél fogva a küzdelem és a gyakorlati tevékenység kora, Azonban a *győzelem és a harciasság* nem egyformán köti le a gyermek érdeklődését a különböző korszakokban, A kettőnek, a győzelem és a harciasság iránt való érdeklődésnek viszonyát a 9. tábla adataiból láthatjuk.

A győzelem iránt való érdeklődés a 12 éves korig folyton növekszik (69.7%) s azután csökken s a 15 éves koron túl már igen alárendelt arányban fordul elő. Ezzel éppen ellenkező fejlődést mutat a harciasság iránt való érdeklődés. Ezen erény értékelésének igen aláren-

delt szerepe van a 8-10 éves korban, csak a 11 éves koron túl kezel annak jelentősége emelkedni s a 14 éves koron túl, már uralkodik az ifjú egész erkölcsi világán. Összehasonlítva a két érdeklődési irányt, a győzelem megbecsülése a 10-13 éves korban, a harciasság-becsülése a 14-18 éves korban éri el virágzása korát. Ez a viszony fejlődéstani szempontból becses. A gyermek a 14 éves kor előtt *a harc sikerét, a győzelmet becsüli valamire, ellenben az ifjú korban már alárendelt jelentőségűvé válik a győzelem, mint erkölcsi érték s az ifjú figyelmét a győzelem oka, a hozzávezető harc, a küzdelem mozzanatai kötik le.*

A győzelem és a harciasság szeretetével mind számbeli arányánál, mind belső viszonyánál fogva a *hazafias érzés* függ össze szorosan. Ez a három érték, a győzelem dicsősége, a harcias erények csodálata s a hazaszeretet erénye a háború hatása alatt együtt uralkodik -a gyermekekben. A hazafias érzés az erények sorában a másik kettővel majdnem azonos arány szerint, 35.7%-kal szerepel. Azonban a hazafiasság érzésének fejlődéstani adatai meglehetősen eltérnek a másik kettőtől. Míg a győzelem és a harciasság iránti érdeklődés érzelmei bizonyos fejlődésen mennek át a 8-19 éves korban, addig a hazafiasság érzésének legalább a számbeli viszonyai fejlődést tulajdonképpen nem mutatnak.

Már a 8 éves korban a hazafias érzésnek gazdag forrása buggyan ki a gyermek lelkéből, amely a 10 éves korban már hatalmas árrá dagad s szembetűnő apadások nélkül hömpölyög végig az egész gyermek- és ifjúkoron. Azonban ezek a számbeli adatok legfeljebb csak sejtetik, de nem szemléltetik azt a mély hatást, ame-

lyet a háború éppen hazafias szempontból fejtett ki a gyermekre. Csak a feleletekből látszik meg, hogy éppen hazafias irányban hatott legjobban a gyermek lelkére a háború. A hatás pillanatnyi és megrázó volt, A háború, miként a villám, csapott a gyermekek s ifjak lelkére s egyszerre izzóvá tette a haza iránti érzéseiket, a nemzeti öntudat oly erővel s világosan lép fel az ifjak lelkében, hogy ebből a szempontból koraéretteknek, kész férfiaknak tűnnek fel. A gyermek feleleteiből az is kitűnik, hogy az ifjak lelkében az életre kelt hazaszeretet korántsem a többi érzéseket elhamvasztó, megsemmisítő tűz gyanánt ég, hanem mint alkotó erő, nagy tetteknek és magasztos erényeknek szülő motívuma, lendítő ereje hat.

Hogy a harcias és hazafias érzések belső tartalma miként alakul át a fejlődés folyamán, erről a következő fejezetben lesz szó.

A *tulajdon* és a *jog* eszméi s a *becsület* nem játszanak lényeges szerepet a gyermekeknek a 2. kérdésre adott háborús feleleteiben. A tulajdon és a jog értékelése a feleletek 3.7%-ában, a becsület, mint a tetszés vagy nem tetszés motívuma, a feleletek 4.5%-ában szerepel. A gyermekek lelkében az érdeklődés az iránt, hogy a háború által történelmi jogok újra érvényesülnek, hogy az ország területe gyarapszik, megcsendül ugyan, de mélyebb nyomot nem hagy. Éppen úgy a becsület és a becstelenség sem azon látószög amelyből kiindulva ítélik med a háború eseményeit. Egyébiránt ezen erények szerepére a gyermek fejlődésében, mint a többi erkölcsi hatásokra is, az összes kérdésekre adott feleletek feldolgozása fog teljes világot vetni. Most csak azt az érdekes fejlődéstani jelenséget óhajtom ki-

emelni, hogy a tulajdon és a jog iránt való érdeklődés inkább a pubertász előtti korban fordul elő, hogy a serdült ifjú korban helyet adjon az igazság, a becsület és a férfiaság iránti fogékonyságnak.

A háború eseményeinek *vallásos* mozzanatai erre a kérdésre, mi tetszett legjobban a háború eseményeiből, alig szerepelnek számbavehető értékkel (0.5%), aminek oka a kérdés természetében is van.

Végül szólnunk kell a gyermekek feleleteiben megnyilvánuló *altruisztikus érzelmekről*, amelyeket kissé tüzetesebben fogunk tárgyalni, mert a szociális érzelmeken alapuló, tiszta erkölcsi érzelmeknek ezeket szokták tartani.

Az altruisztikus érzelmek a gyermekeknek a háború iránt való érdeklődésében nem foglalnak el jelentékeny helyet. A feleleteknek csupán 19%-ában fordulnak elő altruisztikus elemek. Ezen adat az előbbi adatokkal egybevetve azt mutatja, hogy a háború inkább a harciasság s a hazafiasság érzelmeit váltotta ki a gyermekekből, mint a szenvedések iránti fogékonyságot s az egyetemes szociális érzelmeket.

Azonban az altruisztikus érzelmeknek ezen alárendelt helyzete inkább látszólagos, mint valódi, ami kitűnik a mások iránti érzelmek fejlődéstani adataiból (lásd a 9., 10. és 11. táblákat). Ez adatok szerint az altruisztikus érzelmek fejlődésében a 8-19 éves korban három korszakot különböztethetünk meg, ú. m.:

a) a kezdő korszakot, amelybe körülbelül a 8-10 éves gyermekek tartoznak. Ezen korban a gyermekeknek a bajok, kórok, szenvedések iránti bizonyos alacsonyabb rendű fogékonysága intenzív.

b) A közömbös korszak, amelyben a gyermekeknek

önzetlen szociális érzelmei ritkán és erőtlenül mutatkoznak. Ez az érzéketlen korszak körülbelül a 11-44 évig tart.

c) Az altruisztikus érzések körülbelül a 15 éves korban kezdenek erőre kapni s hirtelen. szökéssel a 16 éves korban érik el intenzitásuk tetőpontját. Ezen koron túl ezen érzelmek erejének színvonala csekély hullámmal állandó.

E fejlődéstani adatokból kitűnik, hogy az altruisztikus érzelmek általános színvonalát tulajdonképpen a majdnem teljesen közömbös 11-14 éves kor nyomja le. De a 16 éves korban s azon túl az altruisztikus érzelmek olyannyira megerősödnek, hogy színvonaluk nem sokkal sekélyebb a hazafias érzelmekénél.

Egyébiránt az altruisztikus érzelmek fejlődésére a később közlendő adatok fognak teljesebb világot vetni, de egy összefüggésre már most kívánok rámutatni.

Az altruisztikus érzelmek fejlődésének sajátosságos és érdekes jelenségei kell, hogy arra indítsák a kutatót, hogy keresse ezen erkölcsi érzelmek fejlődésének összefüggését az értelmi s az érzelmi fejlődéssel.

Ha az altruisztikus érzelmek fejlődését összehasonlítjuk azon táblázatokkal (2. és 5.), amelyek az értelem fejlődését szemléltetik, úgy megállapíthatjuk könnyen, hogy az elvont elmeműveletek és az altruisztikus érzelmek fejlődése köpött van hasonlóság, amennyiben az altruisztikus érzések miként az elvont elmeműveletek is, a 15 éves koron túl emelkednek magasabb fokra. Ez az összefüggés kétségtelenül bizonyítja az altruisztikus érzelmek magasabb értelmi eredetét.

Ezután hasonlítsuk össze az altruisztikus érzelmek fejlődését az érzelmek általános fejlődésével. Ebből a

célből megszerkesztettem a 11. táblát, amely együtt tünteti fel az altruisztikus érzelmek fejlődésének és az érzelmek általános fejlődésének görbéit, amely utóbbit eredetileg az első kérdésre (mi a háború oka?) adott feleletek alapján készítettem (lásd a 3. táblát). Ezen 11. tábla szemlélete azonnal szembetűnővé teszi az altruisztikus erkölcsök és az érzelmek általános fejlődése közötti megegyezést a 8-19 éves korban. A kezdő és a befejező korszak, vagyis a 8-11 éves és a 14-19 éves korban a két lelki tényező fejlődése majdnem teljesen azonos. Megfejtetlenül csak a 7 éves korbeli eltérés marad. Ebből következik, hogy *az altruisztikus érzelmek szorosabban kapcsolódnak a gyermek érzelmi (kedélyi) fejlődéséhez, mint értelmi kibontakozásához.*

A közölt adatokból s egybevetésekből nagy valószínűséggel állapítható meg ezen kettős viszony:

a) *Az altruisztikus erkölcsök forrása közvetlenül a gyermek érzelemvilága. A szubjektívabb, érzelmesebb korokban az altruisztikus érzelmek is erősebbek s az objektívabb korban a mások iránti érzelmek ereje csökken.*

b) *Másik forrása az altruisztikus érzelmeknek a magasabb rendű (elvon) elmeműveletekben van. Ez is tényezője az altruisztikus erkölcsi érzések intenzív ki-fejlődésének a 15 éves koron túl.*

Az egyes erények belső fejlődése.

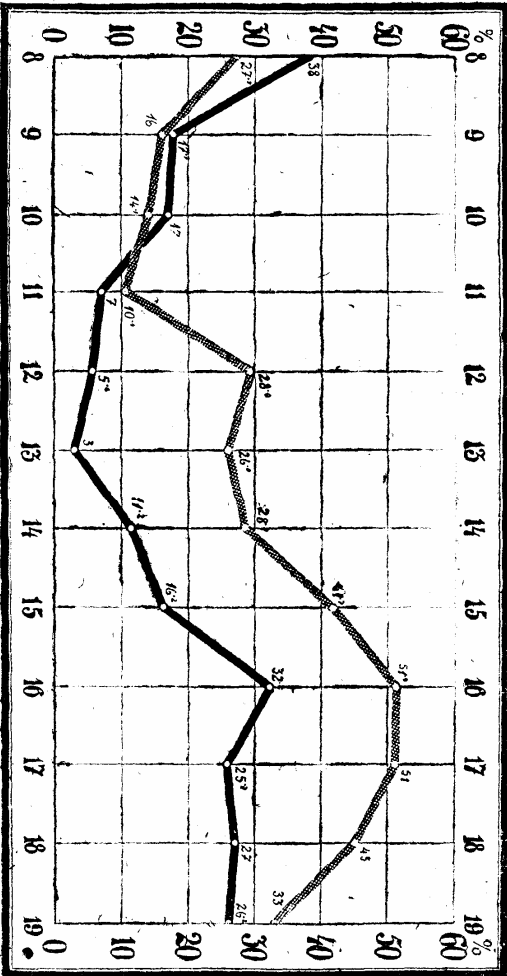
Mivel a háború erkölcsi hatása oly szembetűnően domborodik ki, mint azt láttuk, fel kell használnunk az alkalmat, hogy az erkölcsi fejlődés kérdését tüze-

XI. TABLA.

Az altruisztikus érzelmek s az érzelmek fejlődésének viszonya.

Altruisztikus érzelmi elemek.

Az érzelmi elemek általában.



tesebb vizsgálat alá vegyük. Az erkölcsi fejlődés fontos kérdései:

a) Megállapítandók azon kezdetleges erkölcsi érzelmek, amelyekből, mint alapérzelmekből, a magasabb rendű erkölcsi érzelmek, az ú. n. erények fejlődnek ki;

b) vizsgálandó az egyes erények, tárgyi és formális kifejlődésének menete;

c) kutatandók az erkölcsi fejlődés általános, menete, törvényei, alaptényezői.

E fontos kérdések kutatása céljából a háborúval szemben megnyilvánuló erkölcsi érzelmek közül hármat választottam ki, amelyek, a többi erények között láthatólag vezető szerepét játszanak s e vizsgálatokra alkalmasaknak látszottak; um. a *harciasságot*, a *hazaszeretetet* s az *altruizmust*.

Abból a célból, hogy átfejlődés felvett kérdéseivel sikeresen lehessen foglalkozni, mind a három erényre vonatkozó adatokat fejlődéstanilag két-két nagy csoportra osztottam:

a) az *alsóbb rendű (primer) erkölcsi érzelmek* csoportjára, afyova tartoznak azok az *ösztönszerű erkölcsi érzelmek*, amelyek a magasabb rendű erkölcsi érzelmek alapjául, kiinduló pontjául szolgálnak;

b) *magasabb rendű (szekundér) erkölcsi érzelmek* vagy *erények*, amelyeket az érzelmekhez fűződő erkölcsi fogalmak tesznek magasabb fokon tudatosakká.

S vizsgáltam ezen alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzelmeknek az életkorok szerint való előfordulását.

1. A harciasság erkölcsi érzelme.

I. Az alsóbb rendű harcias erkölcsi érzelmek, röviden a *harciasság* érzelmei közé a *küzdelem* motívumaiul szolgáló közvetlen érzelmek, tartoznak. Ide soroztam a következő típusú feleleteket:

a) Azon feleleteket, amelyek a *küzdelmei értékeli a sikerért*. E. feladatokban a harci küzdelem tetszik a gyermeknek, mert az sikerre, győzelemre vezetett; ^másképp a győzelmet a szerint értékeli, hogy milyen nagy küzdelem vezetett hozzá. Ide tartozik a harciasság ellentéte, a harciatlanság is, Ilyen feleletek: „Nekem Belgrád elfoglalása tetszett, mert nagyon ágyúzták.” (9 éves.) – „Belgrád bevétele tetszett, mert nagy diadallal vették be.” (11 éves.) – „Belgrád bevétele, mert a szerbek futva menekültek.” (11 éves.) – „A magyarok az oroszokat becsalták a Kárpátokba, jó helyről, kényelmesen lövöldöztek rájuk és megsemmisítették őket,” (12 éves.) – „Hogy az ellenséget legyűrjük.” (13 éves.) – „A szerbek dicső futása győzelmes csapataink előtt.” (14 éves.) – „A 42-es ágyú, mert lövegeik hatásának az ellenség várai ellenállani nem tudnak.” (15 éves.)

b.) A második csoport szintén a sikerhez fűzi a küzdelem értékelését. Az előbbi csoporttal szemben különbség, hogy a gyermek főtörekvése nem valamely pozitív eredmény a küzdő fél számára, hanem a *kártevés* az ellenségben. Ez a csoport az ellenség pusztulásában leli örömét. Ilyen feleletek: „Nekem az tetszett, hogy a szerbeket a Szávába fojtották,” (9 éves.) – „Nekem az tetszik, hogy sok muszkát meglőnek,” (9 éves.) – „Hogy az Emden sok angol hajót elsüllyesztett.” (10

éves.) – „Nekem az tetszik, hogy az ellenséget megölik.” (10 éves.) – „Hogy a szerbeket pusztítják, mert kevesebb lesz.” (12 éves.) – „Przemysl ostroma, mert sok orosz elpusztult.” (12 éves.) – „A Timók hadsereg megsemmisítése.” (15 éves.) – A 42-es ágyúk pusztításai.” (16 éves.)

c) A harcias feleletek harmadik csoportjába azok tartoznak, amelyekben a *küzdelem* maga válik az értékelés tárgyává, többé-kevésbé függetlenül annak sikerétől Minél nagyobb a harcba vetett erő, annál nagyobb annak az értéke. Ide tartoznak a harciatlanság keltette negatív erkölcsi érzések is. Ez a csoport átmenetül szolgál a magasabb rendű csoporthoz, a harcias erényekhez. Ide tartozó feleletek: „Nekem, az iet-sfcett, hogy a katonák vigadva mentek a csatába.” (9 éves.) – „Legjobban tetszett a vörös ördögök harca.” (10 éves.) – „Hogy katonáink fákról lövöldözték az oroszokat.” (10 éves.) – „Hogy az orosz megadta magát.” (11 éves.) – „Ahogyan harcoltak a katonák Lublinnál.” (12 éves.) – „Nekem legjobban tetszenek a Zeppelin-léghajók, mert nagyon bravúrosan működnek,” (15 éves.) – „A németek védekezése az aknák ellen.” (15 éves.) – „Nem tetszik a mi csapataink lassú előnyomulása.” (15 éves.) – „Mikor egy horvát katonára elfogott 40 szerb katonát.” (15 éves.) – „Engem meghatott Przemysl védelme, mert izgalmas volt.” (16 éves.) – „Az a furcsa hadi taktika, hogy többször lehetett volna döntő harcba bocsátkozni és nem tettük.” (18 éves.)

II. A harciasság magasabb rendű erkölcsi megnyilatkozásai az ú. n. *harcias erények*, a vitézség, bátorság, hősiesség s hasonlók. Ezekhez a küzdelmekhez

már erkölcsi fogalmak vannak fűzve s a harc eszményi irányt vesz. Ebbe a körbe a feleleteknek két csoportja tartozik.

a) Az első csoportot azon feleletek alkotják, amelyekben a gyermekek az erkölcsi fogalmakat *konkrét formában*, konkrét, cselekvésekhez, eseményekhez fűzve, ezek jellemzéseként fejezi ki. Ilyenek: „Nekem az tetszik, hogy katonáink vitézek,„ (11 éves.) – Hogy a magyarok nagy bátorsággal harcolnak, mert hősök. (11 éves.);- „Mikor a mi hős katonáink bevették Belgrádot.” (11 éves.) – „Hogy a szerbek gyávák.” (11 éves.) – „A magyar bakák szuronyrohama. Katonáink merészek, nem félnek az ellenségtől. Az ellenség fél.” (12 éves.) – „Egy szakasz honvédhuszár hősi halála.” (13 éves.) – „Kiaucsati hős védői.” (13 éves.) – „Przemysl-hős védelme.” (15 éves.)

b) Ebbe a csoportba tartoznak végül azok a feleletek, amelyekben a harci eseményeket a gyermek *elvontán* fejezi ki, azok az eszményiség magaslatára emelkednek. Feleletek: „Legjobban tetszett a vörös ördögök hősiessége.” (12 éves.) – „A németek kitartó bátorsága.” (12 éves.) – „A magyarok hősieis önfeláldozása.” (12 éves.) – „A német hajók hősiessége.” (13 éves.) – „A szerbek határtalan makacssága.” (15 éves.) – „A németek nagyszerű szívóssága.” (15 éves.) – „A magyar baka legyőzhetetlen vitézsége.” (15 éves.) – „A magyarok hősiessége, a németek kitartó bátorsága, Vilmos császár fiainak hősieis és hazaszerető viselkedése.” (16 éves.) – „A magyar katonák vitézsége és bátorsága, mert ez a legnagyobb erény.” (16 éves.) – „A magyarok vitézsége, amiről sokan úgy vélekedtek, hogy kihalt a nem is olyan nagyon

hosszú békében.” (16 éves.) – „Katonáink vitézsége. Kötelességüket híven teljesítik.” (17 éves.) – „A sebesültek hősiességének viselkedése.” (17 éves.) – „A lelkesedés, amellyel katonáink harcolnak.” (17 éves.) – „Azon ifjú hősiessége, aki a zászlót sebesülten sem eresztette el.” (17 éves.) – „Engem legjobban meghat a hősiesség és áldozatkészség.” (18 éves.) – „A németek férfias-magatartása.” (18 éves.) – „Lelkemet leginkább megragadja katonáink hősi magatartása. A szenvedések türése.” (18 éves.) – „A német erő, bátorság, higgadság, megfontoltság.” (18 éves.)

Eredmények. Az alsóbb rendű és a magasabb rendű harcias érzelmek előfordulásáról az életkorok szerint a 12. számú táblázat (grafikon) számol be. Az egyes ázámok mutatják 1, az alsóbb rendű, 2. a magasabb rendű harcias érzelmek előfordulásának százalékos arányszámait a 8-19 évfolyamokban. Az előforduló elemeket mindenik évfolyamban a tanulók létszámához viszonyítottam.

1, A 12. táblázaton elsősorban azt az érdekes jelenséget látjuk, hogy az *ösztönszerű harcias érzelmek* egy, a 12 éves korban fellépő sülyedést leszámítva, a 14 éves korig folyton és gyorsan erősödnek. Miután a 14 éves korban elérték ez érzelmek erő kifejtésük tetőpontját, hirtelen sülyednek. A sülyedés fokozatosan tart a 19 éves korig.

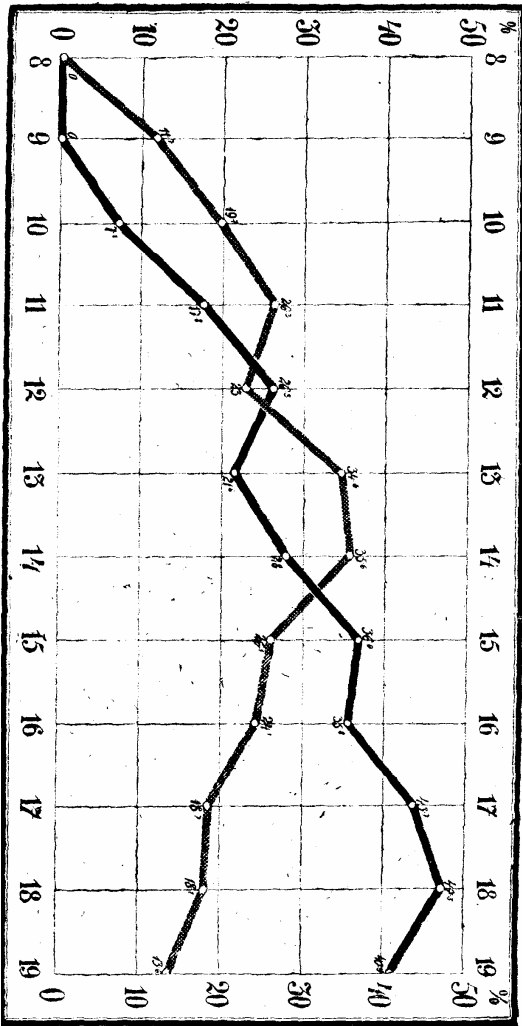
2. magasabb rendű harcias érzelmek fejlődése megkezdődik már a 9 éves korban és szintén egy, a 13 éves korban fellépő jelentékeny sülyedés kivételével. Szakadatlanul tart a 18 éves korig, amikor ismét sülyedés keletkezik. A harcias érények fejlődése, éppen ezen folyton emelkedő voltánál fogva, nyomon követi a har-

XII. TABLA.

Az alsóbb és magasabb rendű (primér és szekunder) harcias érzelmek fejlődése.

Alsóbb rendű harcias érzések

Magasabb rendű harcias érzések



cias ösztönök fejlődését, sőt a 12 éves korban annyira szárnyra kapnak, hogy pillanatra jobban töltik meg a gyermek lelkét, mint a harci ösztönök. Azonban csakhamar hanyatlik tudati erejük, de a 14 éven túl újra s most már véglegesen átveszik az uralmat az ifjú lelkében a magasabb rendű harcias erkölcsök, hogy ezt az uralmat végleg megtartsák.

A jelenségek magyarázata. 1. A harciasság fejlődésének elsősorban feltűnő jelensége, hogy az, alsóbb rendű harcias érzelmek egész a 14 éves korig emelkedő irányzatot mutatnak. Ez feltűnő azért, mert a gyermek konkrét gondolkodása, miként a 2. és 5. táblák mutatják, már a 10 éves korban éri el tetőpontját. De a többi erkölcsi érzelmeknél sem mutatják az alsóbb rendű érzések ezt a hosszú ideig tartó előre igyekvést. Ennek a jelenségnek oka kettős,

a) Az első és legfőbb ok *érzelmi* természetű. A testi erők fokozatos gyarapodásával lépést tart a *küzdelem szeretete*.

b) A második ok *értelmi* természetű. A gyermekben a 15 éves korig a fogalmi gondolkodás még oly fejletlen, hogy a küzdelem ösztönszerű erőit nem képesek állandóan magasabb megnyilvánulásokká alakítani át.

Hogy a konkrét gondolkodásnak hatása van az alsóba rendű harcias érzelmek felszínen tartására, azt megkísérlem adatokkal bizonyítani. Ugyanis a gyermekek feleleteibe. A a harcias elemek egy része a győzelem kapcsán, annak indokolásaként szerep el. Ezek a *konkrét* események kapcsolatában még jelenő harci elemek. A többi feleletben a harcias érzelem már nem valamely konkrét esemény kapcsán, hanem önállóan, attól elvonva, tehát fogalmi önállósággal jelenik meg.

Ha már most kiszámítjuk, hogy a harcias elemek közül mennyi jelenik meg a gyermekek feleleteiben a konkrét adat kapcsán, a következő adatokat kapjuk:

	8 évesek	feleleteiben	0%,
9	„	„	54·6%,
10	„	„	41·2%,
11	„	„	54·4%,
12	„	„	54·7%,
13	„	„	45·5%,
14	„	„	42·9%,
15	„	„	37·8%,
16	„	„	26·3%,
17	„	„	4·0%,
18	„	„	13·1%,
19	„	„	7·8%,

Ez adatsorozat azt mutatja, hogy a 14 éves korig a gyermekek figyelme a harci küzdelmeket illetőleg jelentékeny részben a küzdelem sikere felé irányul s csak a 15 éves kortól fogva jelenik meg a feleletek túlnyomó részében a harciaság önálló gondolattartalomként. Kétségtelen tehát, hogy *a harcias érzelmek magasabb rendűvé válását a konkrét gondolkodás uralma is hátráltatja.*

2. Igen valószínű, hogy a 12 éves korban a magasabb rendű harcias érzelmek előre törése nem véletlen jelenség. Megtaláljuk ezt a jelenséget többé-kevésbé a többi erkölcsök fejlődésében is; éppen úgy, miként a 13 éves korban a magasabb rendű erkölcsök pillanatnyi hanyatlását is, mint az előbbi jelenség reakcióját. Ennek a kettős jelenségnek a részben való magyarázatát a 2, és 5. táblák adják, amelyek a 8-19 éves gyermekek értelmi fejlődését ábrázolják. Mindakét vizsgálatnál

tapasztható volt a 12 éves korban a konkrét elmeműködések némi csökkenése s az elvont elmeműködések ideiglenes előrenyomulása, amely utóbbit csakhamar elnyomta a 13-14 éves kor részletező értelmi tevékenysége.

Hazaszeretet.

I. Az alsóbb rendű hazafias érzést tanúsító feleleteknek két típusát különböztethetjük meg:

a) Egyik típust alkotják azok a feleletek, amelyekben a *faji érzés* nyilvánul meg. Ez a faji érzés különböző formában és tartalommal jelentkezik, úgy, mint *ösztönszerű fajszeretet* és kissé fejlettebb fokon, mint *faji büszkeség*; kisebb körben, mint a *szülőföld lakosságához* való tartozandóság érzése vagy nagyobb körben, mint az *egész nemzetét alkotó fajhoz* való ragaszkodás érzése. Ilyen feleletek: „Nekem az tetszik, hogy győznek a magyarok.” (9 éves.) – „Az tetszik legjobban, hogy Belgrádot elfoglalták, mert nagy öröm a magyaroknak.” (10 éves.) – „A magyar honvédtüzérnek párja nincs.” (10 éves.) – „Hogy Belgrádot elfoglalták, mert a 68-asok foglalták el.” (11 éves. Házi ezred.) – „Az tetszik legjobban, hogy a magyar katonák hősiességek.” (12 éves.) – „Belgrád bevétele, mert a debreceni katonák hősiességek.” (12 éves.) – „Hogy a somogyi bakákat ezüstéremmel tüntették ki.” (12 éves.)

b) A második típust alkotják azok a feleletek, amelyekben kisebb körben a *szülőföldhöz* s nagyobb körben *az ország földjéhez* való *ösztönszerű ragaszkodás* nyilvánul meg. Ilyen feleletek: „örülök, hogy az oro-

szokat kiverték Magyarországból, mert nem jönnek befelé az országba.” (11 éves.) – „Legjobban tetszik, hogy az Oroszokat kiverték Magyarországból, mert az országot elfoglalták volna.” (12 éves.) – „Hogy Belgrádot elfoglalták, mert gazdagabb lett Magyarország.” (14 éves.) – „Az orosz seregek visszavonulása a Kárpátokból, mert biztos rombolásnak volt kitévé Magyarország.” (15 éves.)

II. A magasabb rendű hazafias érzést tüntetik fel azok a feleletek, amelyekben a magyarnak nemzeti érzéséhez a *haza* fogalma fűződik. E magasabb rendű érzésekben is fel lehet fedezni az alsóbb elemeket. Találunk kétféle feleletet, olyanokat, amelyekben a faji érzések s amelyekben az ország földjéhez való ragaszkodás uralkodnak s végül olyanokat, amelyekben a kétféle elem már harmonikusan van egyesülve.

a) Nemzeti érzés faji alapérzéssel: „Lelkemet az hatotta meg, hogy a magyarok győztek. Nagy dicsőséget szereztek hazánknak,” (12 éves.) – „Meghatott engem a győzelem, mert hazánk dicsőségére válik,” (15 éves.) – „Én annak örülök, hogy nem aludt ki a magyarból a hazaszeretet.” (16 éves.) – „Lelkemet megragadta a nép ragaszkodása hazája iránt,” (16 éves.) – „Annak örülök, hogy magyar a magyart most tiszteli, mint testvérét. Úgy érezzük az összetartozást, mint soha, mert látjuk, hogy ez a nemzeti létnek egyik alapköve.” (17 éves.) – „Most érezzük igazán, hogy magyarok vagyunk.” (18 éves.) – „Az én lelkemet leginkább megragadta a magyarok ősi dicsőségének fölbredése.” (18 éves.)

b) A földhöz való ragaszkodás domborodik ki a következő feleletekben: „Nekem az tetszik, hogy a szép

magyar hazát megvédtük.” (10 éves.) – „Az ezeréves Magyarország nem vész el.” (11 éves.) – „A magyarok a német császárral egyesültek s a hazát megtudták védeni.” (12 éves.) – „Az oroszoknak Magyarországból való kiűzése, mert remény volt arra, hogy az oroszok nem jognak többé betörni hazánkba.” (15 éves.)

c) A legmagasabb fokon azok a feleletek állanak, amelyekben a haza, az érzéki elemektől megtisztulva, mint elvont fogalom jelenik meg, amelyben az összes elemek harmonikusan egyesülnek. Példák: „Én szeretem a hazát.” (12 éves.) – „A magyar nemzet lelkesedése és bátor önfeláldozása a királyért, hazáért.” (16 éves.) – „Hogy hazám még él, mert ha elesne, vége volna a mindenségnek.” (16 éves.) – „Egy ázszony nyugodtan fogadta a fia halálát, mert tudta, hogy a hazáért halt meg.” (17 éves.) – „Az oroszok kiverése Magyarországból, mert szeretett hazám forgott veszélyben.” (17 éves.) – „Legjobban ragadta meg lelkemet a hazafias, érzés, amellyel katonáink bátran áldozzák életüket a hazáért. Ez a legnagyobb erény.” (18 éves.) – „A németek megmutatták, milyennek kell lennie a nemzetnek, mikor az állam élete van veszélyben.” (19 éves.) – „Szívem lángol a hazaszeretettől. Folyton a hazáért küzdő és eleső hősökre gondolok.” (17 éves.) – „Véremet szeretném hullatni a haza szent ügyéért.” (17 éves.) – „Érzem, hogy nekem is fokozott mértékben kell fejlesztenem energiámat, hogy egykor hazám hasznát vehesse.” (18 éves.) – „A háború a nemzeti élet frissítője, a hazaszeretet veteményes kertje s a hősiek lelkei igazi, iskolája.” (18 éves.) – „Mint közlegény szeretnék harcolni, hogy sok keservességgel szenved-

hetnék hazámért.” (18 éves. 12 unokatestvére harcolt ekkor a csatatereken.) – „Hazám veszélyben van, károm meg erős. Meg szeretnék halni a hazáért.” (19 éves:)

Eredmények; Az alsóbb és magasabb rendű hazafias érzéseknek az életkorok szerint való jelentkezését a 13, tábla tünteti fel. Az egyes számok mutatják évfolyamok szerint, hogy a feleleteknek hány százalékában volt megállapítható a hazafias érzés alsóbb rendű eleme és hány százalékában a magasabb rendű eleme. Az alsóbb és magasabb rendű hazafias érzések fejlődéstani görbéje tetemesen különbözik a harcias érzések fejlődésének görbájától, mindamelllett a kettő között bizonyos kapcsolat van, amint azt később ki fogjuk mutatni.

1. Az alsóbb rendű hazafias érzések gyors és arányos fejlődést mutatnak a 11 éves korig, amikor az ösztönszerű faji érzés ereje és hatása eléri tetőfokát. Azonban az ösztönszerű hazafias érzések virágzásának kora eltart ezentúl is, egész a 13 éves korig. A 13 éves koron túl megkezdődik az ösztönszerű hazafias érzések erejének csökkenése, ami azonban csak rövid ideig tart. A 15-16 éves korban az ösztönszerű hazafias érzések ereje majdnem változatlan marad. A 17 éves korban újra fellép a csökkenés, hogy a 18-19 éves korban megint állandó maradjon. Ennélfogva az alsóbb rendű hazafias érzések lefokozódása sajátságos lépcsőzetes jelleget mutat, ami bizonyára tényezők hatásának következménye.

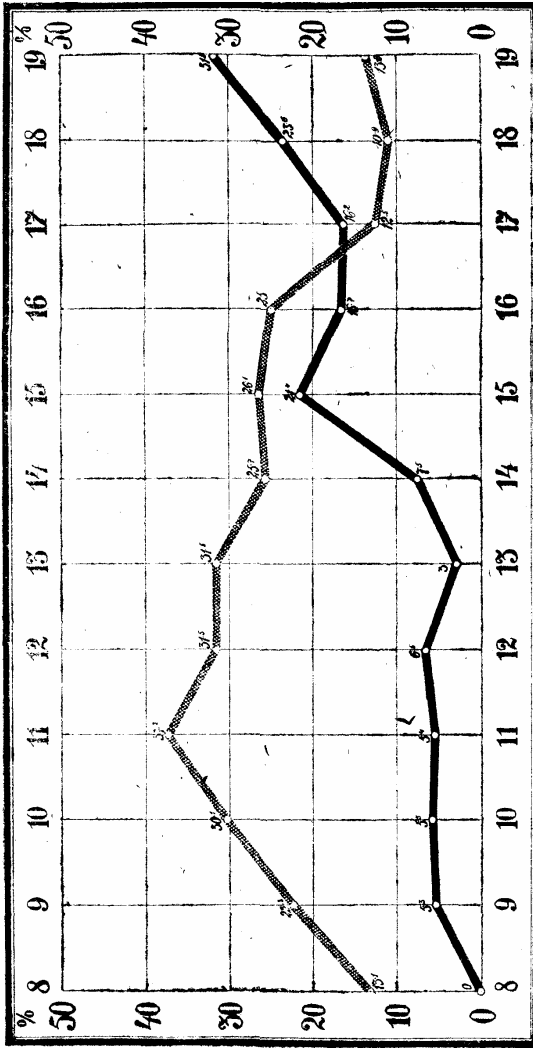
Azok a tényezők, amelyek ezen sajátságos alakulást előidézik, részint értelmiek, részint érzelmiek.

A hazafias érzelmek gyors és erőteljes kibontakozásának főoka *érzelmi* természetű: az *ösztönszerű faji*

XIII. TÁBLA.

Az alsóbb és magasabb rendű (primér és szekundér) hazafias érzések fejlődése.

Alsóbb rendű hazafias érzések
 Magasabb rendű hazafias érzések



érzés és a helyhez, a birtokhoz való ragaszkodás ösztönszerű megérzése. Ez a két érzés, különösen a faji érzés korán lép fel s már a 6-8 éves korban képes a gyermekben szórványosan érzelmi mozgalmakat támasztani, de, amiként a gyermekek feleletei bizonyítják, a 9 éves kortól fogva a gyermek gondolat- és akaratvilágára irányító hatást gyakorolnak. Ezek az ösztönszerű faji érzések a gyermekkorban hullámvonalat alkotnak erejük tetőfokát a korszak közép időszakában, a 10-11 éves korban, érik el. Az uralmukat megtartják az egész gyermekkoron (9-14 éven) át.

Azonban az alsóbbrendű hazafias érzések gyermekkori nagyarányú kifejlődésének *értelmi oka is* van: *a gyermek konkrét gondolkozása.* Amint a 14. tábla mutatja, a gyermek hazafias érzései a 9-14 éves korban nem önálló érzések gyanánt válnak tudatosakká, hanem többnyire a győzelem konkrét tényeihez kapcsolódnak. A faji érzés, a birtokhoz való ragaszkodás úgy jelennek meg, mint *a győzelmi vágyak motívumai.* Természetes, hogy ez a kapcsolat, amennyire nem kedvez az elvont nemzeti érzés kialakulásának, annyira segíti elő az alsóbb rendű hazafias érzések intenzív működését.

Az alsóbb rendű hazafias érzések fejlődésének egyik figyelemreméltó jelensége, hogy a pubertász idején megindult lefokozódás csakhamar megáll s a serdülés első éveiben (15-16 év), még mindig megtartják a fölényt a magasabb rendű-nemzeti érzéseken.

Ezt a jelenséget ismét a 14. tábla magyarázza meg, amely megmutatja, miként függenek össze a feleletekben a *nemzeti elemek* a gyermekek *győzelmi vágyaival* s *harcias érzelmeivel.* Kitűnik e táblázatból, hogy a

XIV. TÁBLA.

Hazafias elemek a győzelmet és harciasságot értékelő feleletekben.

A tanulók éve	Hazafias érzést tartalmazó feleletek összege	A győzelmi feleletekben előforduló hazafias elemek	A harciasságot értékelő feleletekben előforduló hazafias elemek
8 évesek			
9 ..	26	4 16 ^{0/0}	0 0 ^{0/0}
10 ..	45	13 28·6 ^{0/0}	10 22·2 ^{0/0}
11 ..	55	28 50·4 ^{0/0}	23 41·4 ^{0/0}
12 ..	58	29 50 ^{0/0}	32 54·4 ^{0/0}
13 ..	45	22 46·2 ^{0/0}	26 57·2 ^{0/0}
14 ..	44	23 52·9 ^{0/0}	31 71·3 ^{0/0}
15 ..	40	17 38·5 ^{0/0}	26 65 ^{0/0}
16 ..	50	10 20 ^{0/0}	29 54 ^{0/0}
17 ..	23	3 12·9 ^{0/0}	19 82·7 ^{0/0}
18 ..	10	3 30 ^{0/0}	6 60 ^{0/0}

13 éves korig főleg a győzelmi vágyak, a 14 éves kortól fogva pedig leginkább a harcias érzések kötik le a gyermekek hazafias érzéseit. Tehát a nemzeti elemek a feleletekben többnyire nem önálló érzelmként jelennek meg, hanem egy másik, úgy látszik, még erősebb, a harcias érzésnek motívuma gyanánt.

És most, hogy a viszony hatása még világosabb legyen előttünk, álljunk meg egy pillanatra s térjünk vissza a pubertász előtti korra. Miként mar előbb fejtegettük, a gyermekek feleletei a győzelem értékelése körül kétféle természetűek: a) vannak olyan feleletek, amelyekben a gyermek valamely pozitív előny, célszerű siker elérésére vágyik és b) olyan feleletek, amelyek egyedüli célja a kártevés az ellenségben. Ez utóbbiak nem egyebek, mint a puszta küzdelem értékelései. A hazafias tartalmú feleletek számbavételekor könnyen szembe tűnik, hogy ezekben az ellenség puszta megrottására törekvő feleletekben ritka a hazafias elem. A pusztításra törekvő küzdelem nem kedvez a szociális elemek kialakulásának.

A serdülés korában uralkodóvá váló harciasság közvetlen folytatása ugyan a gyermekkor küzdelemszeretetének, de már mégis más természetű. A harciasság maga mint erény jelenik meg s motívumai között különböző erkölcsi elemek szerepelnek, közöttük a hazafias érzés is. A serdülő ifjú még mindig többre becsüli a harciasságot, mint a hazafias érzést. De a puszta küzdelem nem elégíti ki. A küzdelemnek a hazafias érzések adnak nemesebb irányt, magasabb lendületet, amit az ifjú rajongó lelke már ekkor megkíván.

A 15-16 éves ifjú mindig a *magyar* katonák, a *magyar* tüzérek, *magyar* huszárok, *honvédek* hősiességéért lel-

kesedik. Az alsóbb rendű hazafias érzések uralmát a 15-16 éves korban tehát főképp magyarázhatjuk, hogy a faji érzések a harciasság által táplálva a serdült korban újra lángra lobbannak. Az eszményi nemzeti érzések csak az ifjú korban jutnak uralomra.

3. A *magasabb rendű hazafias érzések* fejlődésének egyik érdekes jelensége, hogy már korán, a 9 éves korban, mutatkoznak, 5.3%-kal, tehát az ösztönszerű nemzeti érzésekhez viszonyítva (22.3%) nem jelentéktelen arányban. A magasabb rendű nemzeti érzések az eredeti színvonalat megtartják a 14 éves korig amikor nagyobb arányú kialakulásuk megkezdődik s a 16 éves korban fellépő sülyedő hullámot, nem számítva, fokozatosan gyarapodnak a 19 éves korig. A magasabb rendű hazafias érzések a túlsúlyt az alsóbbak felett a 16-17 év között szerzik meg.

Hogy a magasabb rendű hazafias érzések már a 9 éves korban jelentékeny arány szerint jelentkeznek, annak főleg értelmi oka van; részint a családban, részint az iskolában nyert oktatás eredményének tekinthető. Áll ez különösen a 9-11 éves gyermekekre, akiknek magasabb rendű hazafias érzést tartalma? feleletei szembetűnően sematikus jellegűek. Ilyenek: „A bevonulás tetszett, mert a katonák védik a hazát.” „A haza megvédése tetszik.” „A hazáért harcolni szép dolog.” „A katonák a hazáért harcolnak.” Az oktatás hatását világosan mutatja ez a felelet: „Az ezeréves Magyarország nem vész el.” (11 éves.) A magasabb rendű hazafias érzést tolmácsoló feleletekben a 12 éves kortól fogva már több a közvetlenség, az erő. Például: „A magyar katonák hősiességgel harcolnak az utolsó csepp vérig, hogy hazánkat megvédjék.” (12 éves.) A 12 éves

kortól fogva tehát a magasabb rendű hazafias érzések fellépésének nemcsak értelmi, hanem *érzelmi* oka is van.

Hogy a magasabb rendű hazafias érzelmek fejlődésében a 15 éves korban fellépő gyors előretörés után szünet áll be, véletlen vagy törvényszerű jelenség-e, azt, természetesen, egész bizonyossággal nem lehet eldönteni. Azonban valószínűleg úgy áll a dolog, hogy <ez esetben is természetes jelenséggel állunk szemben: *a magasabb rendű hazafias érzelmek lassú és küzdelmes kibontakozásáról van itt szó.* Amint az 1. pontban taglaltuk, a nemzeti érzések a 15-16 éves korban fölép mint a harcias érzések és kisebb részben a győzelem feletti öröm motívumai szerepelnek. Ezért van, hogy ebben a korban még mindig a faji ösztönből fakadó érzések uralkodnak s a tiszta, eszményi nemzeti érzések nem tudnak állandóan szóhoz jutni. Például a 15 éves korban a 18 magasabb rendű nemzeti érzést tartalmazó felelet közül is hat felelet nem egyéb, mint, a győzelem felett érzett nemzeti dicsőség érzése s két feleletben pedig a harcias tényeken érzett nemzeti lelkesedés nyilvánul meg. A 17-19 éves ifjak pedig már a hazaszeretetet, mint önálló magasztos erényt tüntetik fel. amelynél fogva a haza megvédése, a történelmi jogok fenntartása szent kötelesség, amelyért bármely áldozatot meghozni szükséges.

4. Már az előbbi fejezetben, amikor a gyermekek nemzeti érzésének általános fejlődését tárgyaltuk, szó volt *a háborúnak hazafias érzésre való hatásáról* általában. Megállapítottuk, hogy a háború különösen hazafias irányban igen erős hatást fejt ki. A most előadott adatok és részletezések a hazafias érzés fejlődéséről

s ezen fejlődés tényezőiről lehetővé teszik, hogy azon hatásnak okát is megjelöljük, amelyet a háború a hazafias érzésre gyakorol.

Az 1. pontban kimutattuk, hogy mind az alsóbb, mind a magasabb rendű hazafias érzések a gyermekek feleleteiben többnyire nem önállóan fordulnak elő, hanem a győzelemre való vágyás s a harcias érzések motívumaiként. A két tényező között kölcsönhatás van. A gyermek vágyik a győzelemre és szereti a harci küzdelmet, mert hazafias érzésű. Viszont a győzelem tényei és a harci események a legtöbb esetben életre keltenek a gyermekben a hazafiúi érzelmeket. Ezen a kölcsönhatáson alapul a háború mélységes hatása a gyermekek hazafiúi érzelmeire. A történelem adatai, a nemzeti élet békés küzdelmei szintén szolgáltatnak ugyan anyagot a hazafias érzés fölkeltésére, de ezek hatása erejére és közvetlenségére nézve össze sem mérhető a háborúéval, amelynek eseményei napról-napra fenyegetik a nemzeti életet. A szociál-biológiai érzélem, a nemzeti életveszély gondolata, amelyet a gyermek ösztönszerűleg vagy öntudatosan megérez, teszi izgalmassá a gyermek érdeklődését különösen hazafias irányban. Ezt a szociál-biológiai hatást jellemzően mutatja egy 12 éves gyermek (győri bencés gimn.) felelete erre a kérdésre: „Leginkább szeretném most én a hazát védeni és inkább meghalnék érte, csakhogy az én édes hazámat mentsem meg, mert orosz kézre, rabságra nem szabad az én hazámat, én kedves országomat hagyni és gyáván orosz járom alatt tartani.”

Altruisztikus érzelmek.

Egyik előbbi fejezetben már tárgyaltuk az altruisztikus erkölcsi érzelmek fejlődését általában. Amikor ezen fejezet keretében újra elővesszük e kérdést, célunk tüzetesebb vizsgálat tárgyává tenni az altruisztikus érzelmek fejlődését. Meg akarjuk állapítani az *alsóbb* és *magasabb rendű altruisztikus érzelmek fejlődését*. Ebből a célból vegyük szemügyre az érzelmek alcsoportjait,

I. *Az alsóbb rendű altruisztikus érzések csoportjába tartoznak:*

a) *a bajnak s a baj elmúlásának ösztönszerű meg-
*é*rzése.* Ezt az érzelmi elemet tartalmazó feleletek: „Nekem az nem tetszik, hogy elmentek az emberek.” (9 éves.) – „Nekem az nem tetszik, hogy nagy a drágaság.” (9 éves.) – „Az nem tetszik, hogy lóttek.” (9 éves.) – „Az tetszenék, hogy elmúlna a háború.” (9 éves.) – „Az nem tetszik, hogy édes apám a háborúban van.” (9 éves.) – „Nekem tetszik a borzalom, mert e nélkül nincs háború.” (12 éves.) – „Nekem az tetszik, hogy a trónörökös gyilkosait elfogták, mert most már nem gyilkolnak többet.” (14 éves.) – „Nekem az nem tetszik, hogy bevonuláskor olyan kevés férfi maradt falunkban/ (15 éves.) – „Az orosz betörés nem tetszik, mert ez félelmet okozott.” (16 éves.) – „Nem tetszik, hogy szünetel a tanítás, mert nem lehetek növendék pap.” (16 éves.)

b) *A szociális együttérzés primer megnyilvánulásai:* a rokonszenv, a részvét, az egymásra utaltság, a segítség ösztönszerű megérzései.

Rokonszenv: „Imádkozom az apámért.” (10 éves.) – „Legjobban tetszenek a karácsonyi ajándékok, mert örülnek a katonáink.” (10 éves.) – „Hogy a magyarok a szerbek házait felgyújtották, azért, mert nem dobhattak többet katonáinkra bombákat,” (9 éves.)

Részvét: „Nekem az tetszenék, hogy ne lenne sebesült.” (8 éves.) – „Az nem tetszik, hogy á sebesültek szenvednek.” (9 éves.) – „Sírtak a bevonultak hozzátartozói.” (15 éves.) – „Engem leginkább meghatott a sebesültek érkezése. Gyermekes siratják testvéreiket, özvegyek a férjet, árvák az atyát.” (15 éves.) – „Lelkemet legjobban hatotta meg a családapák bevonulása, a feleségek, gyermekek zokogása.” (15 éves.) – „Legjobban hatott rám a férfiak lelkesedése, a nők siránkozása.” (15 éves.) – „Hogy a katonáknak menázsit adnak, mert nem éheznek.” (10 éves.)

Egymásra utaltság és a segítség érzése: „Nekem az tetszik, hogy nem vesztek el katonáink, azok nélkül nem élhetnénk.” (11 éves.) – „Nekem az tetszik, hogy a németek győznek, mert azután segítenek nekünk.” (10 éves.) – „Nekem az tetszik, hogy a törökök segítenek, azért, mert most már nem vész el annyi katona, mint eddig.” (10 éves.)

II. *A magasabb rendű altruisztikus érzések csoportja:*

a) *A bajok szociális megérzése.* „Nekem legjobban tétszett az oroszok kiverése, mert nem ölhatték a magyar népet.” (9 éves.) – „Az oroszok kiverése a Kárpátokból, mert nagy veszedelmet hártott el az országról.” (11 éves.) – „Gyászban van Magyarország.” (11 éves.) – „Legjobban tétszett az oroszok kiverése Kelet-Poroszországból, mert a Németbirodalmat a ve-

szélytől megmentették,” (13 éves.) – „Az oroszok kiverése a Kárpátokból, mert halált hozott volna a házára.” (13 éves.)

Az emberszeretetet érzése. „Nekem legjobban tetszetek azok a katonai hőstettek, amelyekben a katonák a felebarátf szeretetet rnutatták meg.” (14 éves.) – „Legjobban tetszik a testvéri együttérzés, hogy olyan szépen megférnek az-emberék egymás között.” (14 éves.) – „Engem leginkább az hatott meg, hogy egy orosz katona megcsókolta a” haldokló magyar katonát.” (16 éves.) – „Lelkemet legjobban meghatotta a sok emberhalál, a sok szenvedés.” (16 éves.) – „Legjobban meghatott a sebesültek odaadó szeretettel való ápolása.” (46 éves.)

Az áldozatkészség, mint a segítség erkölcsi megnyilatkozása. „Meghatott a nagy áldozatkészség a mozgósításkor.” (15 éves.) – „Az áldozatkészség a hazáért.” (16 éves)

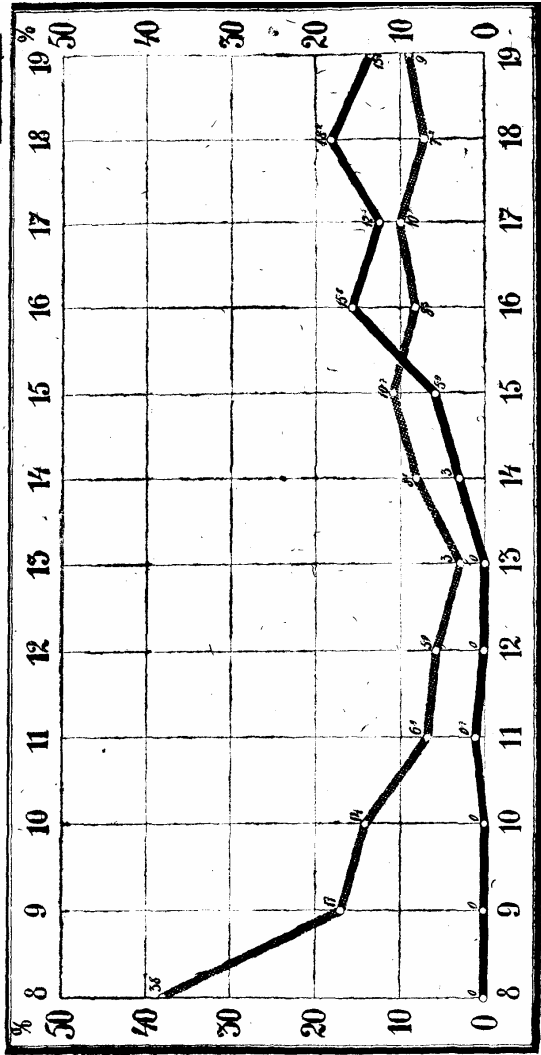
Szolidaritás. „Nekem legjobban tetszik, hogy a nemzetiségek velünk tartanak.” (11 éves.) – „Nekem az tetszett, hogy hű szövetségesünk mindjárt mellénk állott. Egyesült erővel könnyebb győzni.” (14 éves.) – „A háborúban látjuk a viribus unitis erejét.” (16 éves.) – „Az én lelkemet leginkább meghatotta a páratlan áldozatkészség, hogy mindenki igyekezett megosztani ezeket a nagy történeti időket.” (16 éves.) – „Legjobban meghatott a háború után a német szociáldemokraták viselkedése. A közös ügy félretolt minden pártoskodást.” (17 éves.)

Az erkölcsi világrend gondolata. „Lelkemet legmélyebben hatották meg a hadüzenetek, mert az egész világ békéje felfordult.” (18 éves.)

XV. TÁBLA.

Az alsóbb és magasabb rendű (primér és szekundér) altruisztikus érzelmek fejlődése.

Magasabb rendű altruisztikus érzések. Alsóbb rendű altruisztikus érzések.



Eredmények. Az alsóbb és a magasabb rendű altruisztikus érzelmek fejlődését a 15. tábla tünteti fel. E tábla szerint az alsó és magasabb rendű altruisztikus érzések fejlődésének sajátos jelenségei vannak, amelyek meglehetősen eltérnek a harcias és hazafias érzelmek fejlődésétől. E tábla egyúttal némileg megmagyarázza az altruisztikus érzelmek általános fejlődésének némely jelenségét is, amelyekről egy előbbi fejezetben volt szó. (L. a 81-83. lapokat.)

1. Az altruisztikus érzések s a harcias és hazafias érzések fejlődése között egyik lényeges különbség, hogy az *alsóbb rendű* altruisztikus érzések a körszak kezdetén, a 8-10 éves korban nagy arányszámmal fordulnak elő, ú. m. a 8 éves korban 38%-kal, a 9 éves korban 17%-kal, a 10 éves korban 14%-kal. Ez érzések ereje csak a 11 éves-korban éri el azon alacsony szintvonalat (6%-on alul), amelyen meg is marad a 13 éves korig.

A különbség lényege tehát abban áll, hogy míg az alsóbb rendű harcias és hazafias érzések a gyermekkorban vagy legalább a 11-12 éves korig folyton emelkedő irányt mutatnak, addig az alsóbb rendű altruisztikus érzések ereje éppen ebben a korban csökken. Némi emelkedés csak a 13 éves koron túl mutatkozik, amely tart a 15 éves korig (10.7%). A 15 éves koron túl sem észlelhető csökkenés, az alsóbb rendű altruisztikus érzések ereje némi hullámmal végig ugyanaz marad. Ezzel ellentétben a többi alsóbb rendű erkölcsi érzések ereje éppen ebben a korban tüntet föl természetes csökkenést.

Azt megmagyarázni, hogy az alsóbb rendű altruisztikus érzések ereje kezdetben feltűnően élénk, nem ne-

héz, ha az adatokat jól vizsgáljuk. A 8-10 éves korban az alsóbb rendű altruisztikus érzések többnyire nem egyebek, mint a környező, a fenyegető baj megérzései. A β éves korban az alsóbb rendű altr. érzések 100 %-a ilyen természetű, a 9 éves korban azoknak 62%-ában s az 10 éves korban az alsóbb rendű altr. feleletek 22%-ában a fő a baj megérzése. Ez az érzés a függés érzelmének folyamánya, tehát nem igazi altruisztikus érzelem, de ezen feleletek mindenike annyi altruisztikus tendenciát mutat, hogy jogosan számíthatjuk ide. Kimondhatjuk tehát feleletünket: *a 8-10 éves kor altruizmusa nem tiszta, csak látszólagos altruizmus.*

Illesszük ezen előbbi tételünkhöz azonnal a másodikat; *az igazi, a tiszta altruizmus, -habár ösztönszerű minőségben, csak a 10-11 éves korban kezdődik.* Ezen tételt azzal bizonyíthatjuk, hogy a részvét és a társas együttérzés (segítés) ösztönszerű érzései a 10 éves korban az alsóbbrendű altr. érzések 78%-át teszik s azontúl az érzések 85-100% között ingadoznak s a baj megérzése egészen jelentéktelen jelenséggé törpül.

Hogyan lehet magyarázni azon másik jelenséget, hogy az alsóbb rendű altruisztikus érzések a 13 éves kortól a 15-ig fokozódnak s azontúl is aránylag magas nívón maradnak? Ennek egyrészt érzelmi oka van. A 15-46 éves kor igen érzékeny és érzelmes, a részvét s különösen a bajok megérzése újra erősen mutatkozik, de itt már nem egoisztikusan jelentkezik, mint a 8-10 éves korban, hanem a tiszta szociális érzésekkel ethizálva. A másik ok már inkább értelmi. Az alsóbb rendű altruisztikus érzések többnyire nem önálló érzésként jelennek meg, hanem mint a harcias és a

hazafias érzések kísérői. Minthogy ezekben a feleletekben az altruisztikus érzések alárendelt szerepet játszanak, azért nem is tudnak azok eszmei magaslatra emelkedni. Ilyen feleletek: „Engem legjobban hatott meg egy tanárom hősi halála.” (17 éves.) – „Nekem tetszett az orosz sereg visszavonulása a Kárpátokból, mert biztos rombolásnak volt kitéve felvidékünk.” (16 éves.)

2. A *magasabb rendű altruisztikus érzelmek* fejlődésének nevezetes vonása, hogy megjelenésük igen későre, körülbelül a 14 éves korra esik. Innentől kezdve meglehetősen gyorsan fokozódó arány szerint lépnek fel. de a 16 éves kortól fogva gyarapodásuk lassú és hullámzatos.

Éppen azért, mert a 11-13 éves korban a magasabb rendű altr. érzelmek még nem mutatkoznak, az alsóbb rendűek ereje pedig jelentékenyen megcsökken, a 11-13 éves kort jogosan tarthatjuk az altruisztikus érzelmek szempontjából *közömbös* korszaknak, amint erre egy előző fejezetben már reámutattunk.

Tekintve, hogy a magasabb altruisztikus érzelmek keltőn jelentkeznek (14 éves korban), túlsúlyra való „emelkedésüket elég korainak kell tartanunk (15-16 év között). Azonban az aránybeli különbség az alsóbb és magasabb rendű érzelmek között állandóan csekély marad.

A külső gyarapodásnál „érdekesebb a magasabb rendű altruisztikus érzelmek belső átalakulása. Ha a magasabb rendű altruisztikus érzelmeket két nagy csoportra osztjuk, ú. m. a *részvét érzelmekre* és a *társadalmi együttérzés* (szolidaritás, emberszeretet) *érzel-*

meire, s ezek arányszámait az egyes évfolyamokra nézve kiszámítjuk, a következő adatokat kapjuk:

	Részvét érzelmei	Társad. együttérzés
15 éves korban	60%	40%
16 " " "	41%	59%
17 " " "	22%	78%
18 " " "	40%	60%

Ez adatokból kitűnik, hogy a 15-16 éves korban inkább a részvét érzelmei jelentkeznek, ellenben az általános emberszeretetet és a szolidaritás érzelmei csak a 17-18-éves korban bontakoznak ki.

Az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzelmek fejlődésének viszonya és általános menete.

Szükségesnek látszott az egyes adatok összegezéséből az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzelmek fejlődésének általános menetét megállapítani. Az általános megállapítások vezetnek a fejlődés törvényeihez, feltárják a fejlődést előidéző fő ható erőket, felvilágosítanak minket, hol kell kutatnunk az egyes speciális fejlődések külső és belső okait. Ha szükség van a kutatásokegyéb területein általános fejlődéstani képekre, úgy kétszeresen érezzük ennek szükségét az erkölcsfejlődéstani vizsgálódásokban, mert, amint a mi észleleteink is mutatják, az egyes erények fejlődésében nagy eltérések mutatkoznak. Az egyes speciális fejlődések eltérései fokozott mértékben terelnek minket a fő kérdések megoldása felé: *miben áll az erkölcsfejlődés lényege s mik ezen erkölcsfejlődés fő ható erői s miként működnek ezek.*

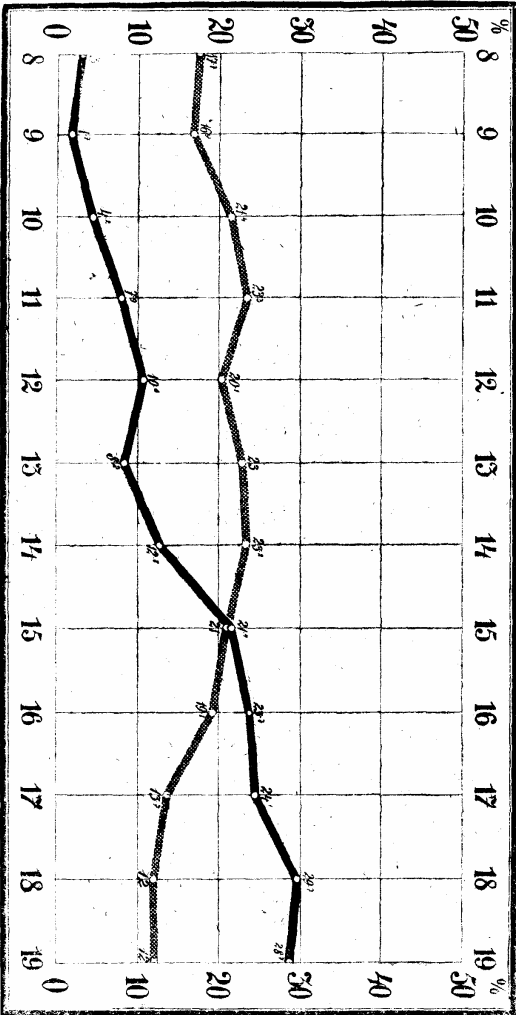
Távol áll tőlem azon gondolat, mintha az én adataim

XVI. TÁBLA.

Az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzelmek fejlődésének menete általában.

Alsóbb r. erkölcsi érzelmek.

Magasabb r. erkölcsi érzelmek.



az erkölcsfejlődés főben járó kérdéseit megoldanak.

Az én adataim nem *elég* számosak és nem elég sokoldalúak, hogy az erkölcsfejlődésnek ma még homályos problémáját megoldják; e vizsgálódások feladata csupán a célhoz való közelebb jutás. ,

A 16. táblázatban három erénynek adatai vannak egyesítve, a *harciasságnak, hazafiasságnak s az altruisztikus erényeknek*. A többi erkölcsökre vonatkozó adatok nem voltak alkalmasak, arra, hogy az összefoglalásban felhasználhassam. Eljárásom az volt, hogy az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzések adatait összegeztem (külön az alsóbb s külön a magasabb rendűekéi) s viszonyítottam azok számait az összes feleletekhez évfolyamonként, így kaptam meg mindenik életkorra nézve az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzelmek százalékszámait, amelyeket a 16. tábla foglal össze.

A 16. tábla adataiból a következő általános természetű jelenségek állapíthatók meg:

1. Az erkölcsi fejlődés menete nagyban és egészben véve követi az értelmi fejlődés menetét. A 9-14 éves korban, miként a konkrét elmeműködések, úgy uralkodnak az erkölcsi fejlődésben az alsóbb rendű erkölcsi érzelmek. Ezek az érzések a 14 éves koron túl hanyatló irányzatot követnek, körülbelül a 19 éves korig, amikor, úgy látszik, bizonyos ideig tartó megállapodás jön létre a visszafejlődésben.

A magasabb rendű erkölcsi érzések a gyermekkorban jelentkeznek ugyan, de az alsóbb rendű erkölcsi érzésekkel szemben alárendelt jelentőséggel és cselekvésre indító értékkel. A 15 éves kortól fogva azonban a magasabb rendű erkölcsi érzések válnak az ifjú éle-

tében uralkodókká. Ez érzések emelkedő irányzata folytonos. A 19 éves kor körül, úgy látszik, ez érzésekben is bizonyos megállapodás jön létre.

2. Habár az erkölcsi fejlődés nagyjában követi az értelmi fejlődés menetét, a kettő között nevezetes eltérések vannak, amelyek az erkölcsök érzelmi természetéből folynak, amint arra előbb, az altruisztikus érzések első tárgyalásakor (81-83. lapok) már rámutattam. Fő különbség abban áll, hogy az erkölcsi érzelmek fejlődésében sem az alsóbb, sem a magasabb rendű erkölcsi érzelmek fejlődésmenete mély hullámot nem mutat; legalább korántsem láttat oly szélsőségeket, mint az értelmi fejlődésben az alsóbb és magasabb rendű elmeműködések. Ennek következtében az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzéseket feltüntető görbe vonal mind a gyermekkorban, mind az ifjú korban közelebb esnek egymáshoz, mint az értelmi működések görbéi; ami más szóval azt jelenti, *hogy az alsóbb rendű erkölcsi érzelmek a gyermekkorban (9-14 évek) könnyen alakulnak át magasabb rendűekké, az ifjú korban a magasabb rendű erkölcsi érzések nem uralkodnak az alsóbb rendűeken praepotens erővel.*

3. Az általános fejlődéstani ábra alapján immár jobban értjük meg az egyes erények fejlődésének sajátosságait.

A három tárgyalt erény közül legjobban közelíti meg az általános sémát az altruisztikus erények fejlődése. Az alsóbb és magasabb rendű altruisztikus erények fejlődésének csomópontja épp úgy esik a 14 éves korra, mint az általános fejlődés menetében. A görbék haladása is meglehetősen felel meg az általános haladásnak, a 8 éves kor kivételév el. ami azt mutatja, hogy

ezen érzések fejlődése a háború hatása alatt különösen az ifjúkorban *normális maradt*. Továbbá éppen a 8-10 éves kor feltűnő (látszólagos) altruizmusa s a magasabb rendű altruisztikus érzelmeknek lényegtelen emelkedése az alsóbb rendűek fölé, mutatja az altruisztikus érzelmeknek erősen uralkodó *érzelmi alapját*. Ez a magyarázata annak, hogy *a magasabb rendű altruisztikus érzések fejlődése az ifjúkorban ingadozó és bizonytalan, nehezen tisztul s vesz magasabb lendületet*.

Ha a *hazafias érzések* fejlődését feltüntető ábrát hasonlítjuk össze az általános sémával, úgy azonnal szembe tűnik *az alsóbb rendű nemzeti érzéseknek* (a faji érzésnek, a helyhez való ragaszkodás érzésének) *uralma a magasabb rendű nemzeti érzések felett*, ami feltalálható nemcsak a gyermekkorban, hanem az ifjúkor első éveiben is. Ezt a feltűnő jelenséget két okkal magyarázhatjuk meg. Egyik ok külső természetű s ez a *háború*. Mert kétségtelen, hogy a gyermekek s ifjak hazafias érzéseit a háborús események dagasztották meg oly jelentékenyen, hogy azok uralják a gyermek s ifjú tudatvilágát. Másik oka az alsóbb rendű hazafias érzések uralmának, hogy *a nemzeti érzés csak nehezen, a magasabb rendű altruisztikus érzések hatása alatt válik eszményi erkölcsi érzéssé*.

A *harcias érzések* fejlődésének sajátága az erkölcsi érzések fejlődésének általános sémájával szemben: *mind az alsóbb, mind a magasabb rendű harcias érzések hatalmas lendülése*, amely eltart a gyermekkor végéig (a 14 éves korig), azontúl ezt az erőteljes lendületet csak a magasabb rendű harcias érzések folytatják. Jellemzi ezt a lendületet, hogy *a magasabb rendű harcias érzések fejlődése az egész gyermekkoron át nyo-*

mon követi, sőt a 12 éves korban meg is haladja az alsóbb rendű harcias érzéseket. Ennek az akadálytalan lendületnek főleg belső oka van. A harcias erények talaja természetes, mert azok a felhalmozódott fizikai erők megnyilvánulásából, a *küzdelem szeretetéből* közvetlenül származnak. A küzdelem szeretetével együtt jár a fogékonyság a harcias erények iránt. Ezt a fogékonyságot a háború eseményei, küzdelmei, naponként megnyilvánuló harci erényei jelentékenyen fokozzák. Ez a külső ok. A harciasság fejlődésnek ezen ténye azon tételre enged következtetni, hogy *első sorban s legkönnyebben azon erények fejlődnek ki, amelyeknek biológiai alapjuk van.*

4, Néhány részletjelenségre kell még rámutatnom, azért, mert ezek alkalmasak arra, hogy megvilágítsák az erkölcsi érzelmek fejlődésének tényezőit

Egyik jellemvonása az erkölcsi érzések előfordulásának, hogy a 8 éves korban mind az alsóbb, mind a magasabb rendű erkölcsi érzések gyakrabban szerepelnek a gyermekek feleleteiben, mint a 9 éves korban, úgy, hogy az erkölcsi érzések intenzitásában, sőt minőségében is bizonyos visszaesés mutatkozik. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk az érzelmek fejlődésében. Az érzelmi emóciók a 8 éves korban gyakoriabbak, mint a 9 éves korban (1. a 3. táblázatot). Ha ezen jelenséget összevetjük még azzal az adattal, hogy a 8 éves korban a szubjektív értelmi típus még erősen ki van fejlődve ld. a 2. táblázatot), úgy a 8 éves kor erős erkölcsi hangulatát törvényszerű jelenségnek kell tartanunk, amely a 8 éves kor erős szubjektív jellegéből következik.

Érdekes tünete az erkölcsi fejlődésnek a 12 éves

korban fellépő változás. Mint a 16. tábla mutatja, ebben a korban az alsóbb rendű erkölcsi érzelmekben csökkenést, a magasabb rendű erkölcsi érzelmek iránt pedig fokozódó fogékonyságot találunk. Mivel majdnem az összes fejlődéstani táblázatainkban megtaláljuk a 12 éves korú gyermekeknél az érzelmek s az értelem fejlődésében az abnormisan emelkedő vagy sülyedő hullámot, azért valószínű, hogy törvényszerű jelenséggel állunk szemben ez esetben is. A 12 éves kor magasabb fokú erkölcsisége mindenesetre összefügg e kor fokozottabb absztraktív elméműködéseivel (1. a 2. és 5. táblázatot). Azonban tévedés volna azt hinni, hogy a 12 éves kor magasabb rendű erkölcsi érzelmeinek tisztán értelmi alapja van. Habár e korban az altruisztikus gondolkodás erőteljes, az érzelmi állapotok mégis fokozott erejűek (1. a 3. táblát). Tehát érzelmi alapot is kell keresnünk a jelenség magyarázatához. A 12 éves gyermek érzelmei, miként a 13. tábla mutatja, főleg a *harcias irányban* mutatkoznak fejletteknek. Tehát a gyermek nagyfokú aktivitása, küzdelemszeretete az, amely kifejleszti a 12 éves gyermek magasabb rendű erkölcsi érzelmeit, de csak egyoldalúan, főleg a *harcias* erényekkel szemben. E felfogás mellett szól, hogy a 12 éves gyermek játékaiknak leginkább érzelmi motívumai vannak.¹⁾

A 19 éves korban a magasabb rendű erkölcsi érzelmek iránti érdeklődés némi csökkenést mutat. Sajnos, adataink a 19 éves koron túl nem nyúlnak, mi okból e csökkenés tovább való változását nem kísérhettük

¹⁾ Nógrády László dr: A gyermekes a játék. Gyermektanulmányi Könyvtár I. köt. 98. lap. Kiadja a Magyar Gyermektan. Társaság. 1912.

figyelemmel. Valószínű azonban, hogy ez az átalakulása az erkölcsi felfogásnak nem véletlen jelenség, hanem összefügg ezen kor fokozódó objektivitásával (1. a 3. táblázatot) s a konkrét gondolkozás előtérbe nyomulásával (1; a 2, és 5. táblázatokat).

Általános erkölcsfejlődéstani tételek.

A végzett adatkutatások alapján a következő nevezetesebb általános érvényű erkölcsfejlődéstani tételek állapíthatók meg:

1, Az erkölcsi érzelmek kifejlődésének két, az emberben rejlő alaptényezője van, az *érdelem* és az *értelem*. Az érzelem az az alap, amelyen az erkölcsök *közvetlenül* fejlődnek ki. Ezen erkölcsi alapot alkotják egyrészt az *erkölcsi ösztönök* (primer erkölcsi érzelmek vagy alsóbb rendű erkölcsi érzelmek), másrészt a *kedélyélet mozgalmi*. Értelmi alapul szolgálnak a *konkrét* és az *elvont elmeműködések*, amelyek hatása közvetett. Ez utóbbiak, az értelmi működések, elősegítik vagy hátráltatják az alsóbb és a magasabb rendű erkölcsi érzelmek kialakulását; a konkrét elmeműködések kedveznek az alsóbb rendű erkölcsi érzések keletkezésének s az elvont elmeműködések előmozdítják a magasabb rendű erkölcsi érzelmek kifejlődését, mert fogalmi, eszmei tartalommal látják el a primer erkölcsi érzéseket. Azonban bármely korban az erkölcsi érzelmek keletkezésének ereje és minősége a primer erkölcsi érzelmektől függ, mert a külső benyomások közvetlenül ezekre hatnak; ezek foghatók úgy fel, mint a külső ingerek reakciói. Az irányítás tehát a belső hajlamosságon és azon külső hatásokon alapul, amelyek a primer

erkölcsi érzelmeket több-kevesebb erővel váltják ki. Az erkölcsi érzelmeknek tartalommal való ellátása az értelmi működések feladata.

2. Mivel az erkölcsi felfogás alapja első sorban érzelmi s csak másodsorban értelmi, azért az alsóbb és magasabb rendű erkölcsi érzelmek a különböző korszakokban nem különülnek el oly élesen egymástól, mint a konkrét és absztrakt értelmi tevékenységek. Más szóval: a magasabb rendű erkölcsi világ nem emelkedik oly magasan az alsóbb rendű felé, mint a magasabb intelligencia az alacsonyabb felé. *A külső tényezők hatása alatt az alsóbb rendű erkölcsi érzések könnyen jutnak uralomra a magasabb rendűek, viszont a magasabb rendű erkölcsi érzések uralma sohasem biztos és döntő az alsóbb rendűek felett.* Az erkölcsi életnek ezen ingadozása különösen gyakori a gyermek- és az ifjúkorban.

3. Habár az érzelmek hatásának túlsúlya az erkölcsi felfogás keletkezésére mindenkor észlelhető, mégis, a két főtényezőnek, az érzelemnek s az értelemnek befolyása a különböző életkorokban nem egyenlően oszlik meg.

a) Az *első gyermekkor* (3-8 évesek) erkölcsi szempontból passzív. A gyermekben csak a *függés* érzelme (engedelmesség) működik. A gyermek erkölcsi világa a felnőttek érzelmeinek, gondolatainak, cselekedeteinek utánzására szorítkozik. Az erkölcsi felfogás e korban úgyszólván pusztán érzelmi alapon áll.

b) A 9 éves korban bontakozik ki határozottabban az erkölcsi szempontból *aktív kor*, amelynek első szakasza a 11-12 éves korban fejeződik be. Ekkor a gyermek az alsóbb rendű (primer) erkölcsi érzelmek hatása alatt

cselekszik és érez; cselekvéseinek és érzelmeinek gondolati tartalmat konkrét tapasztalatai adnak. Erkölcsi érzelmei a küzdelem érzéséből származnak s fő elemei az *én érvényesülése, ellenszenv* (közvetlenebb érzése e kornak), *rokonszenv* (a későbbi években gyakoribb). Ezt a kort az *erkölcsi ösztönök korának* nevezhetjük. Fő tehát az érzelmi tényező, amelyet azonban értelmi elemek erősítenek, fejlesztenek. Az értelmi elemek hatása fokozódik s legnagyobb a 12 éves korban.

c) A 9-12 éves kor határozott erkölcsét a *13-14 éves korban* az értelmi erők átalakulása s a pubertász érzései zavarják meg. Az erősen analitikus irányú konkrét elmeműködések kedveznek az alsóbb rendű erkölcsi érzések erő kifejtéseinek, azonban ezen gyarapodó értelmi elemek nem képesek a vezetést végezni sem a pubertász előérzéseivel a nemi érzésekkel az izgató testi vágyakkal sem a tudat felé törekvő magasabb erkölcsi érzésekkel szemben. Jellemvonásai az átmeneti kornak: *a bizonytalanság, ingadozás, a testi izgalmak iránti fogékonyság.*

d) Míg a 13-14 éves átmeneti korban a külső cselekvés felé irányul a gyermek figyelve, addig a *15-16 éves* korban befelé irányuló, *reflexív* lelki élet fejlődik ki. Ez a reflexív irányzat áll egyrészt a lelki élet szubjektivitásában, amely azonban lényegesen különbözik az első gyermekkor szubjektivitásától, mert már megkezdődött benne az egységes szervezkedés s az érzelemmozgalmak mélyebben gyökereznek az egyéni tulajdonokban. A reflexív irányzat másrészt az elmélkedésre való hajlandóságban áll, amely az elvont lelki működések képességéből s szeretetéből származik. Az elvont értelmi működésekkel együtt a magasabb rendű

erkölcsi érzések veszik át a vezetést az alsóbbak felett. Fő jellemvonásai e kornak a *passzivitás* a társadalommal s általában a külvilággal szemben s a *rajongás* az erkölcsi eszmékkal s az ezeket képviselő kimagasló egyénekkel szemben. Röviden meghatározva, az ifjú lelki világát *erkölcsi kedélyvilágnak* nevezhetnék. Ebben a korban tehát az erkölcsi felfogásnak szubjektív jellege van.

e) A *17-19 éves* korban egyrészt az értelem, az érvényesülni akaró kritikai szellem, másrészt a férfias erő érzése veszi át a vezetést az erkölcsi világban. Magasabb, tisztultabb világnézet fejlődik ki, amelyet e kibontakozott fizikai erők aktív irányban hangolnak. E kor erkölcsiségének jellemvonásai tehát *a fokozódó aktivitás, az akaratbeli határozottság s a férfiúi öntudat*. A 19 éves korra körülbelül létrejön a nagy társadalom, erkölcsi világába való beleilleszkedés s megkezdődik *a gyakorlati erkölcsi tevékenység* kora,

4. Fontos kérdése az erkölcsi fejlődés tanának, hogy melyek azok a primer (alsóbb rendű) erkölcsi érzések, amelyekből, mint gyökerekből, kifejlődnek a magasabb, rendűek. Ez az összes erényekre nézve, csak szorgalmas és sokoldalú kutatások fogják megállapíthatni. Az én kutatásaim csak néhány erényre nézve nyújtanak e tekintetben felvilágosítást.

a) Az altruisztikus erények eredete részben egoisztikus, azok már az első gyermekkorban, mint a *szociális kárnak és bajnak* az egyénre való kellemetlen visszahatásai lépnek fel. A szociális bajt az egyén önzően fogja fel s őt a feltámadó érzései a baj ellen való védekezésre ösztönzik. Ha ez a szubjektív érzés nyomon követi a szociális közösség érzésének kifejlődését, ak-

kor származik belőle a *szociális bajok iránti fogékony-ság* s az elvont fokon az *általános emberszeretet*. A másik két alapérzés, a *rokonszenv* és az *ellenszenv* közül az erkölcsi fejlődés kezdetén (9-11 éves kor) az *ellenszenv* az erősebb, mert azt a küzdelem érzése táplálja. Az *ellenszenv* azonban, csak látszólagosan antiszociális, érzés, mert belőle az együtt küzdők között fokozza a *rokonszenv* és az *Összetartás* érzését. Mikor az egyén küzdelmének céljává a társadalom jóvoltának előmozdítása válik, létrejön a *társadalmi szolidaritás* érzése.

b) Az *igazság*érzelmének gyökere a *tulajdon* ösztön-szerű érzése. A *becsületérzésnek* primitív megnyilvánulásait a *sérelemben* látjuk, A sérelem hatása alatt a *tulajdonból* kifejlődik a *jognak*, mint egyéni önző érdeknek megérzése. Korán mutatkozik a jog érzésének magasabb fokú megnyilatkozása, az *igazság érzet*, mint a jog szociális projekciójának eredménye, amely azonban csak később, az ifjú- és férfikorban válik az elvont gondolkodás hatása alatt eszmei objektummá.

A jog érzésének érzelmi alapja a *sérelem* érzése. Ezen szubjektív része a *jognak* legfőképp akkor lép előtérbe, ha a legfőbb *jognak*, az emberi életnek s a testi épségnek megtámadásáról („Ferenc Ferdinánd meggyilkoltatása) van szó. Ezen támadásnak (sérelemnek) közvetlen visszahatása a *bosszú* érzése, amely alacsony fokon egyéni és önző. A sérelem visszaható érzésének magasabb rendű szociális és objektív (még magasabb rendű) megnyilvánulása a *becsületérzés*. A *becsületérzést* úgyis foghatjuk fel mint az *igazságérzet* szubjektív részét.

c) A *nemzeti érzés* s ennek különböző magasabb

megnyilvánulásainak (hazaszeretet, szülőföld szeretete) alapjai a *faji ösztön* s a *helyhez tartozandóság érzése*. A faji ösztön a legkorábban jelentkező szociális érzések egyike (a különböző nemzeteknél nem egyforma életkorokban), A helyhez tartozandóság érzése pedig a gyermekek játékszerű küzdelmeiben valamivel később, a második gyermekkorban mutatkozik. Szintén korán jön létre a *haza szeretete* mint az egyéni és faji élet biztosító, tehát mint közbeeső érzés a faji érzés és a nemzeti érzés között. A hazaszeretet csak a magasabb ifjúkorban, az elvont elméműveletek és a magasabb altruisztikus érzelmek segítségével nyer eszmei, objektív tartalmat. Ekkor válik a faji érzés *nemzeti érzéssé*.

d) A *harcis erények* gyökere a *küzdelem* érzése és szeretete, amely a gyermekek küzdő játékaiban nyilvánul meg. A küzdelem a primitív ösztöni fokon csupán a sikerre, a *győzelemre* törekszik, egyéb értéket nem ismer. A győzelemben is eleinte (a 9-12 éves korban) az ellenfél megsemmisítésére fekteti a fősúlyt s később a pozitív eredményekre. Azonban a küzdelemben rejlő erkölcsi tartalom, az *egyéni bátorság érzése*, korán mutatkozik, amelynek szociális vonatkozása már kétségtelen. A bátorság magasabb rendű szociális és objektív megnyilatkozása az *önfeláldozás*, amelyben már megszűnik az egyéni érdek s eszmei célhoz fűződik. Ezt már főleg az ifjúkorban, az eszmei rajongás korában, találjuk. Jellemző és érdekes vonása a harcias erények fejlődésének a többi erényekkel szemben, hogy a legmagasabb fokon megszűnik önállóságuk s más erények, hazaszeretet, szolidaritás, vallásosság s egyebek alkotó elemévé válnak.

5. Az erkölcsök ontogenetikai tárgyalásának mindenkör fontos kérdése volt, hogy *miben áll az erkölcsfejlődés lényege*. A filozófiai irodalomban fölmerült ethikai *nézetekre* tekintett el. e probléma körül elsősorban az a kérdés merül fel. Vajjon nem abban áll-e a fejlődés lényege, hogy a lélekben az erkölcsi elemek megszaporodnak; Maga *Herbart* az erkölcsi jellem magasabb rendűségét főleg *az akarat sokoldalúságában* látja. Nézetem szerint ezt a kérdést is, miként az erkölcsfejlődés többi problémáját, pozitív kutatásokkal lehet és kell eldönteni. Hogy ebben az irányban indokolt pozitív felfogáshoz juthassak, adatgyűjtésemhez fordultam. (Megszámláltam, minden egyes feleletben hány erkölcsi elem fordul elő. A kapott elemek számát viszonyítottam a feleletek számához minden egyes életévben. Ilyen módon kiszámítottam, hogy az egyes életévekben egy feleletre hány erkölcsi elem esik, Az eredményt a 17. táblázat mutatja.

A 17. táblázatból kitűnik, hogy a 10 éves korban egy feleletre 16 erkölcsi elem esik s az erkölcsi elemek viszonyszáma minden évben végig ezen a szintvonalon marad, csak a 16. és 19. életévekben emelkedik az elemek száma 2-re. Ez adat szerint *az erkölcsi elemek száma a gyermek megnyilatkozó erkölcsi ítéleteiben a 10 éves kortól fogva nem gyarapodik*. Aligha állapíthatjuk meg tehát az erkölcsi fejlődés lényegét az akarat sokoldalúságának kialakulásában, miből következik, hogy ezt a lényegét *a belső átalakulásban* kell keresnünk. Adatgyűjtésünk már feldolgozott adatai alapján ezt a belső átalakulást két irányban kereshetjük.

a) Az erkölcsfejlődés egyik iránya áll *az egyéni érzéseknek szociális érzésekké való átalakulásában*: így

XVII. TÁBLA.
Az erkölcsi elemek gyarapodása.

Életkor	Tanulók száma	Elemek száma a feleletekben	Egy feleletre eső erkölcsi elemek
8 évesek	11	11	1
9 „	72	94	13
10 „	97	159	16
11 „	126	209	16
12 „	156	269	17
13 „	128	210	15
14 „	129	224	17
15 „	85	149	17
16 „	93	192	2
17 „	69	130	17
18 „	52	84	16
19 „	19	38	2

válik az egyszerű akaratból kötelességérzet, a jogérzésből igazságszeretet, a szociális baj ösztönszerű megérezéséből a társadalmi szolidaritás érzése.

b) Az erkölcsfejlődés második iránya áll *a szubjektív erkölcsi érzések objektivitálásából*. Ösztönszerű érzéseinket önmagunktól elvonjuk s eszmei tartalommal tesszük. Ezzel a fokozatosan kialakuló művelettel nem az *én*, sőt nem is a *társadalom*, hanem a *én-től* és a *társadalomtól* elvont *eszme* válik objektumává erkölcsi fél fogásunknak, akaratunknak.

Ebben áll az erkölcsi akarat magasabb foka.

PEDAGÓGIAI KÖVETKEZTETÉSEK.

Ez a cikk nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a háborúnak a pedagógiára való hatását összefoglalja és részletesen tárgyalja. Ilyen nagyfontosságú és sokoldalú tanulmányt kívánó kérdés megoldásához az én eddigi s itt közölt vizsgálataim nem nyújtanak elég alapot. Sőt, ha még az összes beérkezett feleletek fel lesznek dolgozva, akkor sem leszünk feljogosítva arra, hogy e kérdés-komplexum egészét felölelhessük. Az e műben közölt kutatások iránya, tartalma s eredményei olyan természetűek, hogy ez alkalommal *csak az erkölcsi nevelésről* lehet szó röviden, általánosságban:

Amidőn ez értekezésemnek tárgyát így: megszorítom, nem akarom a felmerült erkölcspedagógiai kérdés fontosságát kisebbiteni, sőt hangsúlyozni kívánom, hogy az ú. n. háborús pedagógiának igen fontos fejezete, magja az erkölcsi nevelés ügye. A háború a legnagyobb hatást az ifjúság érzelmeire fejtette ki s a legmélyebbre ható, leggyökeresebb változásokat az ő erkölcsi ítéleteikben hozta létre. Sőt a felnőtteknek felfogása is a főben járó ethikai természetű kérdésekről, a nemzeti eszméről, a kozmopolitizmusról, a feminizmusról, szolidaritásról, lényegesen átalakult. Az ethikai súlypont áthelyeződése az egyénekben felkarolta, viharzó hullámvázra hozta. A háború egyik legnevezetesebb hatása abban áll, hogy az emberek ethikai lényekké lettek,

öntudatukat ez az érzés töltötte be és irányítja. Az emberek ethikai érzéke csodálatosan megfinomult. Olyan cselekedetek, amelyek annak előtte meglehetősen közömbösen hagytak bennünket, most felháborodásra ingerelnek. Ez a belső átalakulás jelentékenyen homlokterbe tolta az erkölcsi nevelés kérdését.

Ha a háború rohamosan növekedő pedagógiai irodalmának termékeit vizsgáljuk, úgy azokat irányuk szerint két csoportba oszthatjuk. Egyik részük azokkal a feladatokkal foglalkozik amelyek a háború után az új történelmi korszakban a pedagógia számára ki fog-nak alakulni, E művek szemügyre veszik a várható új politikai, társadalmi, gazdasági s kulturális alakuláso-kat s ezen az alapon igyekeznek a pedagógia számára új célokat jelölni meg. Bizonyos, hogy a háború mai előrehaladott állapotában (az 1915. év végén) megvan az alapja bizonyos politikai, szociális, sőt közgazdasági következtetéseknek és szükségünk is van oly művekre, amelyek a pedagógiát az új feladatok számára előké-szítik. Mindamellett ezen irányú műveknek ma még csak problémátikus értékük van, mert feltevésekből in-dulnak ki, amelyek megvalósulása többé-kevésbé bi-zonytalan. Ezenkívül gyakori hibája e műveknek, hogy elfogultak, valamely politikai, társadalmi cél és moz-galom, feminizmus, szocializmus, a békemozgalom, radi-kalizmus, kozmopolitizmus, nemzetiségi politika, túlsá-gos előtérbe tolásával készülnek. Ez az irányzatosság csökkenti a művek reális értékét.

A művek és cikkek másik csoportját azok alkotják, amelyek a jelent tartják szem előtt s céljuk, hogy a há-ború hatását pedagógiai célokra felhasználják. Ezek a művek éppen azért, mert pozitív alapon való célra to-

rekesznek, több reális és gyakorlati értékkel is dicsekedhetnek, mint az előbbieik. Azonban e műveket is a bizonyos fokú egyoldalúság jellemzi. E művek szerzői vizsgálják azokat az erkölcsi értékeket, kiváló jellemvonásokat, másrészt a hibákat, amelyeket a háború a nemzetek, népek életében felszínre hozott. Ez az állapot kétségtelenül igen alkalmas a nemzetekben rejlő tulajdonságok, erők, intelligencia, kultúrérzék megállapítására s ezen az alapon a pedagógia számára pozitív célok kitűzésére.

Amikor készséggel elismerjük, hogy a háború hatásának pozitív kutatásával megtaláltuk azon helyes állapot, amelyen gyakorlatilag értékes pedagógiát építhetünk fel, ugyanakkor nem tartjuk kielégítő módszernek, hogy a háborúnak csupán az általános hatását, a felnőttekre kifejtett befolyását kutassuk. Ugyanis akkor, amikor ki akarjuk keresni azon tulajdonságokat és jellemvonásokat, amelyeket a háború eseményeinek taglalásával ki akarunk a gyermekekben fejleszteni s amikor az oktatás módszereit is kiválasztjuk, – nem elég a háborúnak az egyesre és a tömegekre való általános hatását vizsgálnunk. Szükségesnek vélem mind a, cél, mind a módszer helyes megállapítása érdekében, *hogy a háborúnak a gyermekekre és az ifjúságra való hatását is vizsgáljuk.* Vagyis szükséges, hogyha háborús pedagógia céljainak és gyakorlatának meghatározásában mint általában a pedagógiai tudomány művelésében, kettős alapra, t. i. az általános kulturális és a gyermektanulmányi alapra helyezkedjünk.

Mi most, amikor levonjuk pedagógiai következtetésünket, a két megjelölt alap közül csak az egyikre, a gyermektanulmányi alapra helyezkedünk. Azt hiszem

következtetéseink ezen egyoldalú alapon sem esnek messze az igazságtól, mert azok az érzések és gondolatok, amelyek e háborúban mind az egyeseket, mind a népeket mozgatják, az ifjak lelkében majdnem mind visszatükröződnek. Az ifjak kiválogatják azt, ami a háború eseményeiből és motívumaiból az ő fejlődő testi erőiknek s lelki felfogásuknak leginkább felel meg. Csodálatos ösztönös erővel érzik meg, ami a háborút mozgó eszmékben, törekvésekben, érzésekben lényeges. A gyermekek és ifjak felfogásából nem csak a jelen lényeges mozzanatait ismerjük meg, hanem látjuk azokban a jövő képét is. A háború hatása alatt életre kelt új társadalmi, nemzeti és kulturális eszmék az ő lelkükben is kikeltek, ^öt hatalmasan lángolnak. A gyermekek s ifjak feleletei tehát a pedagógia számára nem csupán gyermektanulmányi alapot adnák, hanem általános lélektani és szociológiai tájékozást is nyújtanak.

Ha tehát szemügyre vesszük azt, amit a gyermekek és ifjak a háború etikájából felfogtak, mint fontosat kiemeltek, akkor a háború pedagógiája számára a következő nevezetesebb célokat tűzhetjük ki:

Ápolni kell a hatalmas erőre kapott nemzeti érzést, éleszteni a hazafiúi lelkesedést. Törekedjünk arra, hogy a meggyarapodott nemzeti öntudat továbbra is erősödjék és fejlődjék s minden egyesnek a lelkét hassa át s nagy tettekre s alkotó munkára serkentse, Nemzeti önbizalom, nagyrahivatottság, nagyratörő szellem legyenek a nemzeti életnek szárnyakat adó erői.

Fejlesszük az ifjakban azokat az egyéni erőket, amelyeket ők oly annyira dicsőítenek: az egyéni kezdeményezést, a nagy célok kitűzését, a célhoz vezető munka

és küzdelem szeretetét, az egyéni bátorságot, hősiességet; az akarat intelligens szervezését, a tanultságot, a sikerig, a győzelemig való kitartó haladást, a csüggedhetetlenséget, a fizikai szenvedések tűrését.

Lássuk meg és használjuk fél pedagógiai célokra az ifjakkban az erkölcsi erő és felfogás magasabb rendű megnyilvánulását, az erkölcsi alaphoz való szilárd ragaszkodást, a föltétlen megbízhatóságot, komolyságot, a végső erőfeszítésig menő kötelességtudást; a jogokhoz való ragaszkodást, a becstelenségtől való irtózást s az igazság erejébe vetett tántoríthatatlan hitet s higgye az ifjú főleg azt is, hogy az igazságnak gyökere s megdönthetetleniségének támasza az Isten.

Ne engedjük, hogy a szociális érzésnek az az átformálódása, amely az ifjakkban a háború hatása alatt megindult, visszafejlődjék. Sőt törekedjünk arra, hogy a szépen gyökeresedő csírákból új szociális világnézet alakuljon ki. Lássuk meg az ifjú, becsülje és szeresse a nép nagy tulajdonságait, tekintse a népet úgy, mint a fizikai, gazdasági, erkölcsi erők letéteményesét, a köz-erkölcsök, a közvagyonosodás legfőbb biztosítékát. Viszont fejlesszük a köznépből az eddig szunnyadó, de a háborúban életre kelt szociális érzést; tanulja meg a nép, hogy az egyéni érdekeknél még-hatalmasabbak és értékesebb a közérdekek s a kötelesség teljesítése a közzel szemben a becsületesség kérdése; tápláljuk minden egyesben azon most feltámadt érzést, hogy a szociálisan széttagozódó szolidaritás felett áll a nemzeti szolidaritás; fejlesszük gondosan a most kialakult világnézetet a barátról és ellenségről, a küzdelemnek, mint magasabb rendű erkölcsi kötelességnek felfogá-

sáról s a könyörületeségnek általános, az egész emberségre, még az ellenségre is kiterjedő gyakorlásáról.

Ápoljuk az ifjában az ő rajongó idealizmusát és optimizmusát, amely a háborúval szemben oly ragyogóan nyilvánult meg. Szeresse az eszményi törekvéseket, bámulja a nagy jellemeket, a dicső tetteket; lássa meg a cselekedetekben mindenek felett a jót, de a felháborodásig iszonyodjék a gonosztól, jellemtelentől, aljastól. Higgyen az eszmék erejében, de szoktassuk meg az önmaga feletti ítélkezésre is, arra, hogy a sikertelenség, okát önmagában keresse.

Ezek lehetnek a célok. A célhoz vezető pedagógiai eljárások legfontosabb elve gyanánt az erkölcsfejlődéstani vizsgálatok alapján azt jelölhetjük meg, hogy mindenkor teljes tárgyilagossággal gondolkozzunk és hajtsuk végre pedagógiai teendőinket. Ne tegyen minket valamely egyéni felfogás elfogultakká, elvakultakká, Ne gondoljuk például, hogy a harciasságnak, a harcias erényeknek kikapcsolásával használunk az erkölcsi nevelésnek. Vagy, hogy a nemzeti érzés tompításával az ifjában a magasabb rendű emberi érzések, az altruizmus, az önfeláldozó emberszeretet fog erőre kapni. Tartsuk szemünk előtt, hogy az erkölcsi érek s érzelmek nem elszigetelten, hanem egymásba fogódottan, egymásra kölcsönösen hatva működnek. Az egyik erkölcsi érzés a másik kifejlődésének, megerősödésének feltétele. A harcias erények föltétlenül szükségesek a hazafias erények megerősödéséhez hasonlóképpen, szükségesek az altruisztikus érzelmek a nemzeti érzésnek magasabb rendű kialakulásához. Viszont a nemzeti érzés az alapfeltétele az emberi szolidaritás magasabb lendületének és mély gyökerű megszilárdulásának.

Tehát ha egy bizonyos erkölcsi érzést elnyomunk, szenved az egész. *Az erkölcsi nevelés fő elve legyen tehát az összes erkölcsi tényezőkre kiható, egységes képzés.*

Ezek a tanulságok egész irányt jelentenek, amelyet a pedagógiának az egész vonalon, minden nevelő és oktató munkájában szeme előtt kell tartania és megvalósítania.

A háború feltárta, az ifjúság észrevette az egyes és a nemzet igazi értékeit. A pedagógiának ezen nagy értékekre kell alapítania munkáját, ezeknek erősítésére, gyümölcsöztetésére kell törekednie állandóan és szakadatlanul, ha a nemzeti nagy föllendülésnek, új kialakulásoknak munkása akar lenni, ha nem akar olyanemű visszaesésnek részesévé válni, amilyen a közszellemenben éppen a háború előtti időkben volt tapasztalható.

Ez az ifjúság, amelyet a háború viharai, eget ostromló küzdelmei, megrázó drámái megihlettek, teljes mértékben átérzi a mai idők mozgását s elszántan tekint az elkövetkezendő idők elé. Megkomolyodott erkölcsi felfogással és szokatlanul széles látókörrrel indul életpályájának nagy feladatai elé. Nyugodtan várhatjuk az idők változását, a most felnövekedő ifjúság szelleme alkalmas arra, hogy ha majdan kezébe veszi a közérdekek munkálásának nagy és felelősségteljes feladatát, lendületet adjon s új irányt szabjon hazánk fejlődésének.

Lehet-e a pedagógiának: szentebb, magasztosabb feladata, mint az ifjúságot nemes elhatározásában, nagyra hivatottságának érzésében támogatni s a nemzésre váró szép jövőt előkészíteni?